

2012 ve 2014 MISIR ANAYASALARININ KARŞILAŞTIRILMASI**Comparing the Egyptian Constitutions of 2012 and 2014*

Sezgin BAŞ**

Özet

Bu çalışma, Mısır'da 2011 Arap kalkışmaları neticesinde devrimci bir süreç içerisinde inşa edilen 2012 Anayasası ile Temmuz 2013'te gerçekleştirilen askeri darbe sonucunda tasarlanan 2014 Anayasası'nı, anayasal değişim temelinde belirli anayasal temalar çerçevesinde karşılaştırmayı amaçlamıştır. 2012 ve 2014 anayasaları; yapım süreçleri, din ve devlet ilişkileri, hükümet sistemleri ve son olarak temel hak ve hürriyetler açısından tartışılmıştır. Bu araştırmada metinsel analiz metodu tercih edilmiştir. 2012 Anayasasında, yapım süreci açısından kapsayıcılık, katılımcılık ve şeffaflık kriterleri büyük ölçüde sağlanmıştır. Ancak, literatürde sürecin kapsayıcı olmadığı eleştirileri yükselmiştir. 2014 Anayasası sürecinde ise bu kriterlerin hiçbiri yerine getirilmemiştir. İçerik açısından 2012 ve 2014 Anayasaları, hiç şüphesiz 1971 Anayasası'na nazaran daha başarılı metinlerdir. 2012 ve 2014 Anayasalarının kendi arasındaki karşılaştırılmasında ise 2012 Anayasası yasama, yürütme ve yargı organları arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi açısından daha anayasacı bir metindir. Ayrıca, din ve devlet ilişkileri bakımından 2012 Anayasası'nda dine daha fazla anayasal rol ve önem verilmiştir. 2014 Anayasası'nda ise bu dini hükümlerden bazıları ortadan kaldırılmış ve bazı anayasal konularda daha seküler ve liberal bir yaklaşım benimsenmiştir. 2012 Anayasası'nda orduya fazlasıyla verilen ayrıcalıklar, 2014 Anayasası'nda olağandışı derecede genişletilmiştir. Bu durum, 2014 Anayasası'nda belirtilen devletin demokratik ve sivil karakteri ile açık bir çelişki meydana getirmiştir. 2014 Anayasası'nda gerçekleştirilen 2019 Anayasa değişiklikleri anayasacılık düşüncesi ile açıkça çelişen düzenlemeler getirmiştir. Bununla birlikte, 2014 Anayasası'nda, temel hak ve hürriyetler, önceki anayasalara nazaran güçlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Baharı, Mısır, 2012 Mısır Anayasası, 2014 Mısır Anayasası, 2019 Anayasa değişikliği, Muhammed Mursi, Abdülfettah El-Sisi.

Abstract

This study aimed to compare the Constitution of 2012, which was built in a revolutionary process as a result of the 2011 Arab uprisings in Egypt, and the Constitution of 2014, which was designed as a result of the military coup in July 2013, within the framework of certain constitutional themes on the basis of constitutional change. The constitutions of 2012 and 2014 constitutions were discussed in terms of their making processes, religion and state relations, government systems, and finally fundamental rights and freedoms. In

➤ Bu makale Etik Kurul iznine tabi değildir/This article is not subject to Ethics Committee permission.

➤ Makale Geliş Tarihi/Article Received Date: 07.03.2023

➤ Yayın Kurulu Kabul Tarihi/Editorial Board Acceptance Date: 28.09.2023

* Bu çalışma, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Doktora Programı kapsamında hazırlanmış olduğum "Arap Baharı Sonrası Anayasacılık" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

** Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Anayasa Hukuku Anabilim Dalı, szgnbas@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6368-7263>

this study, the textual analysis method was preferred. In the 2012 Constitution, the criteria of inclusiveness, participation, and transparency in terms of the construction process are largely achieved. However, in the literature, the criticisms that the process is not inclusive has risen. In the process of the 2014 Constitution, none of these criteria was fulfilled. In terms of its content, the Constitutions of 2012 and 2014 are undoubtedly more successful texts than the 1971 Constitution. When comparing the Constitutions of 2012 and 2014, the Constitution of 2012 is a more constitutionalist text in terms of regulating the relations between the legislative, executive, and judicial organs. In addition, in terms of religion and state relations, more constitutional role and importance was given to religion in the Constitution of 2012. In the Constitution of 2014, some of these religious provisions were abolished and a more secular and liberal approach was adopted in some constitutional issues. The privileges given to the army in the 2012 Constitution were extraordinarily expanded in the Constitution of 2014. This situation created a clear contradiction with the democratic and civil character of the state expressed in the Constitution of 2014. The 2019 Constitutional amendments to the Constitution of 2014 brought regulations that clearly contradicted the idea of constitutionalism. However, in the Constitution of 2014, fundamental rights and freedoms were strengthened compared to previous constitutions.

Keywords: Arab Spring, Egypt, Egyptian Constitution of 2012, Egyptian Constitution of 2014, Constitutional amendment of 2019, Muhammed Mursi, Abdülfettah El-Sisi.

GİRİŞ

Arap Baharı olarak da sık sık adlandırılan 2011 yılında başlayan halk protestoları, önemli siyasal ve hukuki sonuçlara yol açmıştır. Bu protestolar çerçevesinde Tunus, Mısır, Yemen ve Libya’da otoriter liderler devrilirken Cezayir, Bahreyn, Umman, Ürdün ve Fas’ta rejim iktidarını koruyabilmiştir. Devrimci bir süreç yaşanan Tunus, Mısır, Yemen ve Libya’da yeni rejimin kurumsallaşmasını sağlamak amacıyla yeni bir anayasa yapım süreci yaşanırken Cezayir, Bahreyn, Umman, Ürdün ve Fas’ta rejim, halk protestolarını yatıştırmak amacıyla anayasal reform süreci başlattıklarını ilan etmiş ve bu süreç içerisinde temel bir değişim öngörmeyen anayasa değişiklikleri ortaya konulmuştur.

Mısır’da 30 yıllık Hüsnü Mübarek rejimi Şubat 2011’de yıkıldıktan sonra ülke yönetiminin kontrolünü Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi (*Supreme Command of Armed Forces*, SCAF¹) ele geçirmiştir. Askeri Konsey, olağanüstü hal ilan ederek seçimlere kadar ülkeyi yöneteceğini duyurduktan sonra 1971 Anayasası’nda değişiklik yapmak amacıyla bir komite oluşturmuş ve hazırlanan metin 19 Mart 2011 tarihinde halkoylaması ile kabul edilmiştir². Ancak, 30 Mart 2011 tarihinde Askeri Konsey, halkoylamasında kabul edilen maddelerin de değiştirildiği ve başka maddelerin eklendiği geçici anayasa niteliğinde bir anayasal bildiri (toplamda 63 maddede) yayımlamıştır. 30 Mart bildirisi, yeni bir anayasa tasarısı hazırlanana kadar geçiş sürecinin hukuki temelini sağlamak amacıyla çıkarılmıştır³. Bu doğrultuda,

¹ Bu çalışmada Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi’nin kısaltılmışı olarak Askeri Konsey ifadesi kullanılmıştır.

² 19 Mart değişiklikleri halkoylamasında % 77 oy oranı ile kabul edilmiştir. Halkoylamasına katılım oranı ise % 41’lerde kalmıştır.

³ Ayfer Erdoğan “Electoral and Constitutional Transitions: Tunisia and Egypt” (Summer 2020) 27 (2) Middle East Policy 57, 57.

parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimlerini düzenlemenin yanında anayasa tasarısı hazırlamakla görevli kurucu meclisin de oluşumunu öngörmüştür⁴. 2011'in sonları ve 2012'in başlarında gerçekleştirilen parlamento seçimleri İslamcıların zaferi ile neticelenmiştir⁵. Millet Meclisi seçimlerinde Müslüman Kardeşlerin (Hürriyet ve Adalet Partisi) öncülük ettiği Demokratik İttifak parlamentodaki koltukların % 45.8'sini elde ederken, Nur Partisinin öncülük ettiği İslamcı İttifak ise sadece % 24.9'unu alabilmiştir. Geriye kalan koltuklar, İslamcı olmayan gruplar tarafından kazanılmıştır⁶. Şura Meclisi seçimlerinde ise Demokratik İttifak koltukların % 58.33'üne sahip olurken, İslamcı İttifak %25'lik bir oranla yetinmek zorunda kalmıştır olmuştur. Haziran 2012'de gerçekleştirilen Mısır'ın ilk özgür ve serbestçe yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise Hürriyet ve Adalet Partisinin adayı Muhammed Mursi % 52 oy alarak Cumhurbaşkanı olmuştur⁷. Zor geçen bir anayasa yapım sürecinin ardından Aralık 2012'de, 2012 Anayasası, anayasa tasarısı meclisi tarafından kabul edilmiş ve bu metin referandum oylamasında geçerli oyların % 69'unun kabulüyle yürürlüğe girmiştir. Ancak, anayasa referandumuna katılım oranı, toplam seçmen sayısının sadece % 32.9'u seviyesinde kalmıştır⁸. Seküler ve rejim kalıntısı grupların Muhammed Mursi rejimi ve siyasetine karşı tepki ve protestoları neticesinde askeri kuvvetler, Temmuz 2013'te Mursi yönetimine darbe yapmıştır⁹. 2013 darbesi neticesinde 2014 Anayasası, yeni bir anayasa yapım süreciyle tasarı komitesi tarafından kabul edildikten sonra 14 ve 15 Ocak 2014 tarihlerinde yapılan referandumda ezici bir çoğunlukla % 98.1 ile kabul edilmiştir¹⁰. Referandumda resmî katılım ise toplam seçmen sayısının % 38.6'sı olarak açıklanmıştır¹¹. Daha sonra, 2014 Anayasası'nda, Cumhurbaşkanı Sisi'nin rejimini sağlamlaştıran 2019 Anayasa değişiklikleri yapılmıştır¹².

⁴ ibid.

⁵ Yaklaşık 50 milyon kayıtlı seçmen olmasına rağmen seçmenlerin sadece % 60'ı katılım göstermiştir. Bununla birlikte, bu katılım Mısır tarihindeki seçimlere en yüksek katılım oranıdır Antoni Abat i Ninet and Mark Tushnet, *The Arab Spring: An Essay on Revolution and Constitutionalism* (Edward Elgar Publishing 2015) 219.

⁶ Parlamento dağılımında El-Wafd Partisi % 8, Mısır Bloku % 7, el-Wasat % 2 ve protestocuların ilkeleriyle uyumlu olmasına rağmen Sürekli Devrim Partisi % 2'lik bir pay elde etmiştir.

⁷ Rainer Grote and Tilmann J. Röder 'Prologue: Constitutional Debates in the Arab Spring' in Rainer Grote and Tilmann J. Röder (eds), *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring* (Oxford University Press, 2016) 14.

⁸ Darin E. W. Johnson, 'Beyond Constituent Assemblies and Referenda: Assessing the Legitimacy of the Arab Spring Constitutions in Egypt and Tunisia' (2015) 50 *Wake Forest Law Review* 1007, 1023.

⁹ 2013 Mısır darbesi, bir demokratik darbe değildir. Çünkü Mısır ordusu, sürecin meyvelerini toplamak ve demokratik dönüşümü engellemek için bu harekati yapmıştır. Bkz. Muhammed Muhtar Şankitî (çev. Muhammet Çelik), *İslam Medeniyetinde Anayasa Kriz: Büyük Fitneden Arap Baharına* (Mana Yayınları, 2020) 439.

¹⁰ Ninet and Tushnet (n 7) 237.

¹¹ ibid.

¹² Değişiklikler, 20 - 22 Nisan 2019 tarihleri arasında yapılan referandumda kabul edilmiştir. Ulusal

Bu çalışma, yukarıda anlatılan geçiş süreci içinde meydana getirilen 2012 ve 2014 Mısır Anayasalarını, anayasal dizayn açısından (içerik ve yapım süreci) karşılaştırmayı ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu değerlendirme metinsel bir analiz yöntemi kullanılarak gerçekleştirilecektir. Çalışma temel olarak iki bölümde incelenecektir. Birinci bölümde anayasa yapım yöntemleri irdelenecektir. İkinci bölümde ise anayasanın içeriği çeşitli tematik konular çerçevesinde bir karşılaştırma yapılmak suretiyle tartışılacaktır. Belirlenen konu başlıkları, din-devlet ilişkileri, temel hak ve hürriyetler ve hükümet sistemleridir. Böylece Mısır'ın Arap Baharı öncesi ile Arap Baharı sonrası arasındaki anayasal değişim, hiç değilse metinsel açıdan ortaya konulacaktır. Ayrıca, literatürde birçok araştırmacı tarafından eleştirilerek konsensusa dayalı bir şekilde oluşturulmadığı iddia edilen 2012 Anayasası ile 2013 askeri darbe sonrası tasarlanan 2014 Anayasası arasındaki fark da büyük ölçüde tespit edilmiş olacaktır. Sonuçta, Mısır'ın anayasal değişimi üzerinden Mısır anayasacılığının yönelimi belirlenmiş ve değerlendirilmiş olacaktır.

I. ANAYASA YAPIM SÜREÇLERİ

Mısır'da geçiş süreci, siyasal sistem içinde veto oyuncularının fazlalığı (yargı, ordu, eski rejim kalıntıları, vs.), ülkenin bölge ülkeler arasındaki önemi ve dış güçlerin müdahalesi gibi sebepler nedeniyle zor ve çetrefilli bir hale bürünmüştür. Bu zorluklara, bir de Temmuz 2013'te gerçekleştirilen askeri darbe eklenmiştir. Sonuçta, 2012 ve 2014 anayasalarının yapım süreçleri çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Bu literatürü burada aktarmanın ve değerlendirmenin imkansız olması nedeniyle sadece 2012 ve 2014 anayasalarının yapım süreçlerine ilişkin farklılıklar, karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilecektir.

2012 Anayasası yapım sürecinde Tunus'taki gibi doğrudan halk tarafından belirlenen ve çift fonksiyonlu (yasama + anayasa yapımı) bir kurucu meclis yerine öncelikle parlamento seçimlerinin düzenlenmesi ve bu parlamentonun, anayasa tasarısını hazırlamakla görevli olan anayasa tasarısı meclisini belirlemesi öngörülmüştür¹³. Ancak, 2014 Mısır Anayasası, askeri kuvvetlerin atadığı geçici Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen 10 kişilik uzman komite ve 50 kişilik nihai komite tarafından hazırlanmıştır. Her iki Anayasa da halkın onayına sunulmuştur.

Seçim Komisyonunun 23 Nisan'da açıkladığı sonuçlara göre kayıtlı seçmenlerin % 44'ünün katıldığı referandumda, seçmenlerin % 88,8'i lehe, % 11,1'i aleyhe oy kullanmıştır. Tahrir Institute for Middle East Policy (TIMEP) 'Egypt's 2019 Constitutional Referendum' (30 April 2019) <https://timep.org/reports-briefings/egypts-2019-constitutional-referendum/> Date of Access 14.06.2022.

¹³ Geçiş dönemini şekillendirmek amacıyla hazırlanan 30 Mart 2011 tarihli Anayasal Bildiri, yeni anayasa yapım sürecini de genel hatlarıyla düzenlemiştir. Anayasal Bildiri'nin 60'ıncı maddesine göre seçimler neticesinde oluşturulan parlamento 6 ay içinde 100 kişiden oluşan anayasa tasarısı meclisini (kurucu meclis) oluşturacaktır. Kurucu Meclis ise 6 ay içerisinde anayasa tasarısını hazırlayacaktır. Kurucu Meclis tasarayı tamamlandıktan sonra metin halka sunulacak ve halka sunulmasından itibaren 15 gün içinde referandum gerçekleştirilecektir.

2012 Anayasası'nın tasarı organı, seçimler neticesinde oluşturulan parlamento tarafından belirlenmiştir. Parlamento seçimlerini İslamcılar ezici bir şekilde kazanmış¹⁴ ve tasarı meclisinin de çoğunluğunu İslamcı görüşe sahip üyeler oluşturmuştur¹⁵. Azınlıkta kalan sekülerler, anayasanın belirleyicisinin seçim sonuçları olmaması gerektiğini, bunun yerine anayasa yapımında eşit söz hakkının dikkate alınmasını (konsensus) ileri sürerek yapım sürecinin kapsayıcı olmadığı eleştirilerini yöneltmişlerdir. Hürriyet ve Adalet Partisi, ilk başlarda konsensus arayışı içinde süreci yürütmeye çalışmasına rağmen sonraki süreçte yargı, ordu, muhalif seküler ve eski rejim kalıntısı grupların eylem ve politikaları karşısında oy üstünlüklerine dayanarak anayasa yapım sürecinin daha fazla sürüncemeye bırakılmaması niyetiyle anayasa tasarısını tamamlamıştır¹⁶. Anayasa tasarı meclisinde maddelerin kabul edilmesi hususunda öncelikle % 67, bu karar yetersayısına ulaşamaması halinde % 57 oranı benimsenmesine rağmen, muhalif gruplar için anayasa metni meşru ve kabul edilebilir bulunmamıştır.

Literatürde¹⁷ de birçok yazar tarafından 2012 Anayasasının yapım sürecinin *kapsayıcılık* yönünden dışlayıcı olduğu ifade edilmiştir¹⁸. Özellikle, 2012 Anayasası'nın yapım sürecinde oluşturulan kurucu meclislerin oluşumu ciddi tartışmalara yol açmıştır. Mısır'da İslamcı üyeler birinci kurucu mecliste koltukların %70'ini elde etmişlerdir. İkinci kurucu mecliste ise daha az oranda olmakla birlikte İslamcı üyeler yine çoğunluğa sahip olmuşlardır. Jessica Genauer'e göre Mısır'da *hukuki* olarak seçimle belirlenen bir kurucu meclisin oluşturulması, kapsayıcı olmayan bir yapının *fülen* ortaya çıkmasına yol açmıştır¹⁹. Ayrıca, yazara göre Mısır'daki ana-

¹⁴ Yaklaşık 50 milyon kayıtlı seçmen olmasına rağmen seçmenlerin sadece % 60'ı katılım göstermiştir. Bununla birlikte, bu katılım Mısır tarihindeki seçimlere en yüksek katılım oranıdır. Bkz. Ninet and Tushnet (n 7) 219

¹⁵ Zaid Al-Ali, *Arab Constitutionalism: The Coming Revolution* (Cambridge University Press 2021) 61.

¹⁶ Francesco Biagi, 'Constitution Drafting After the Arab Spring: A Comparative Overview' (2022) 29 (1) *Indiana Journal of Global Legal Studies* 1, 35-36.

¹⁷ Literatürde 2014 Tunus Anayasasının yapım süreci ve içeriği açısından övgü ile bahsedilirken, 2012 Mısır Anayasası hakkında hem içerik hem yapım süreci açısından eleştirilmektedir. Mısır'da parlamento seçimleri neticesinde İslamcılar alt meclisin (Temsilciler Meclisi) % 70'ini, üst meclisin (Şura Meclisi) %75'ini elde etmesine rağmen, anayasa yapım sürecinde azınlıktakilerin görüşleri dikkate alınmadığı (kapsayıcılık) gerekçesiyle literatürün çoğunluğu tarafından eleştirilmektedir. Ancak aynı sert eleştiriler Tunus'ta yapılmamıştır. Anayasa yapımı açısından, Tunus'ta En-Nahda % 37'lik oy oranı ile kurucu meclisin koltuk sayısında birinci parti olmasına rağmen, diğer tarafta yer alan liberal, seküler ve sol grupların talep ve baskıları ağırlık kazanmıştır. Bu süreçte En-Nahda, birçok taviz vermek zorunda kalmıştır. Tunus örneğinde parçalı bir siyasi görünümüne sahip olmalarına rağmen Kurucu Meclisin % 60'ını oluşturan seküler ve liberal siyasilere, kendi iradelerini süreci tıkama ve boykot etme pahasına dayatmaları büyük ölçüde görmezlikten gelinmektedir veya cılız bir şekilde eleştirilmektedir.

¹⁸ Inmaculada Szmolka, 'Exclusionary and Non-Consensual Transitions versus Inclusive and Consensual Democratizations: The Cases of Egypt and Tunisia' (2015) 37 (1) *Arab Studies Quarterly* 73, 91.

¹⁹ Jessica Genauer 'Comparing Inclusion in Constitution-making in Egypt, Tunisia, and Iraq' (2021) 26 (6) *Journal of North African Studies* 1190, 1212.

yasa yapım süreci, İslamcılar ve sekülerler arasındaki gerilimi de çözme amacını taşımamıştır. Nimer Sultany'e göre de Mısır'da 2012 tasarı süreci belki daha fazla katılımı gerektirmiş olabilir; ancak, haklı olarak belirttiği gibi, ne gibi bir katılımın gerekli olduğu evrensel olarak belirli değildir ve bağlam içinde tartışmalıdır²⁰.

2014 Anayasası ise kapsayıcılık açısından 2012 Anayasası'nın çok gerisindedir. 2012 Anayasası'nda değişiklik metnini hazırlamak amacıyla iki komite oluşturulmuştur. Biri, on üyeden²¹ oluşan bir uzman komitedir ve on kişilik komiteye Anayasa'da yapılması gerekli değişiklikleri hazırlaması için bir aylık süre verilmiştir²². Diğeri, ağırlıklı olarak devlet kurumlarını temsil eden üyelerin katıldığı elli üyeden²³ oluşan bir komitedir. Elli kişilik komitenin neredeyse 2/3'ü, devlet kurumlarının temsilcilerinden oluşmuştur²⁴. Bu kurumlar zaten geçmişten itibaren Müslüman Kardeşler hareketine karşıydılar²⁵. Elli kişilik komitede Solcu ve Narsırcı gruplara on bir koltuk ayrılmışken, İslamcıları temsilen Nur Partisine sadece iki koltuk verilmiştir²⁶. Ülkenin neredeyse yarısını temsil eden Hürriyet ve Adalet Partisi (Müslüman Kardeşler) sürecin tamamen dışında bırakılmıştır²⁷. Elli kişilik komitenin başına ise Mübarek döneminde uzun dönem Dış İşleri Bakanlığı görevini yürütmüş Amr Musa seçilmiştir²⁸. Görüldüğü üzere parlamento seçimlerinde oyların neredeyse yarısını alan bir siyasi hareket ve ideolojisi temsil edilmemiştir. Dolayısıyla 2014 Anayasası yapım sürecinde bir konsensusun olup olmadığını araştırmak dahi anlamsızdır.

Siyasi partilerin dışında vatandaşların fikir ve görüşlerini almak açısından 2012 Anayasası, 2014 Anayasası'ndan daha katılımcı bir süreci işletmiştir. 2012 ve 2013'te oluşturulan kurucu meclislerin her ikisinde de, sivil toplum ile iletişime geçme ve halkın görüş ve önerilerini almakla görevli "İletişim ve Toplum Diyaloğu Komitesi" (*Communication and Community Dialogue Committee*) oluş-

²⁰ Nimer Sultany *Law and Revolution* (Oxford university Press 2017) 262.

²¹ Uzman Komitenin iki üyesi Anayasa Mahkemesi üyeleri, iki üyesi Danıştay, iki üyesi normal hakimler, dört üyesi Kahire Üniversitesi anayasa hukuku profesörleri arasından belirlenecektir. Yargıyı temsil eden üyeler Yüksek Yargı Konseyi, anayasa profesörleri ise Üniversiteler Üst Konseyi tarafından seçilecektir.

²² Nathalie Bernard-Maugiron, 'State Powers and Constitution Drafting Processes in Post-Revolutionary Transition in North-Africa' in Senén Florensa (ed), *The Arab Transitions in A Changing World: Building Democracies in Light of International Experiences*, (IEMed 2016) 122.

²³ Sivil toplumun temsilcilerinden oluşan elli kişilik komite ise; politik partiler, entelektüeller, işçiler, köylüler, sendikalar, profesyonel yapılar, El-Ezher ve kiliseler, silahlı kuvvetler ve emniyet teşkilatı, gençlik ve kadın hareketlerinden on üyeyi de içeren kamusal figürlerden oluşmaktaydı.

²⁴ ibid.

²⁵ ibid.

²⁶ ibid.

²⁷ Ester Cross and Jason Sorens 'Arab Spring Constitution making: Polarization, Exclusion, and Constraints' (2016) 23 (7) *Democratization* 1292, 1300.

²⁸ Sultany (n 10) 250.

turulmuştur²⁹. Ayrıca, her iki süreçte tasarı meclislerinin internet sitelerinde halkın görüş ve önerilerini sunabileceği bir platform meydana getirilmiştir. 2012 Anayasası'nın yapım sürecinde Kurucu Meclis görüşmeleri sırasında halkın fikir ve görüşlerine karşı daha hassas olunurken, özellikle meclisin boykot edilmesi ve devamındaki diğer gelişmeler neticesinde kamunun görüşleri daha az önemsenmiştir³⁰. 2014 Anayasası yapım sürecinde ise halkın fikir ve görüşlerinin alınıp alınmadığı belirli değildir. Halkın internet üzerinden fikirlerini belirtebileceği online platform, çoğunlukla güncellenmemiş olarak kalmıştır³¹. Bu nedenle 2014 Anayasası, *katılımcılık* ve *kapsayıcılık* açısından oldukça problemlidir. Sonuçta, 2014 Mısır Anayasası yapım süreci, 2012 Anayasası'nın eleştirildiği kapsayıcılık eksikliğini gidermek yerine, bu eksikliği fazlasıyla iletmiş ve Mısırlılar arasındaki siyasal bölünme ve kışkırtmayı daha da derinleştirmiştir³². Ayrıca, 2014 Anayasası'nın siyasiler ve halk nezdindeki meşruiyeti de oldukça zedelenmiştir.

2012 Anayasası'nın yapım sürecine ilişkin müzakereler kamuya açık ve şeffaf bir şekilde yürütülürken, 2014 Anayasası yapım sürecinde 10 ve 50 kişilik komitelerin görüşmeleri kapalı kapılar arkasında gerçekleşmiştir³³. 2012 Anayasası için Kurucu Meclise verilen süre altı ay iken 2014 Anayasası'nda 50 kişilik komiteye anayasa tasarisını hazırlaması için sadece iki ay verilmiştir. Aslında amaç, ordunun ve devletin resmi kurumlarının hoşlanmadığı maddelerin değiştirilmesini sağlamak olduğundan aslında iki aylık süre de uzun kabul edilebilir. Diğer bir deyişle, süreç, Mısırlılara gerçek anayasasını vermek için işletilmemiştir.

2012 Anayasası sürecinde Kurucu Meclis, 28 Kasım 2012'de anayasa tasarisını oylamaya başlamış ve 30 Kasım 2012'de tasariyi kabul etmiştir³⁴. Sonrasında tasari, halkoylamasında geçerli oyların % 69 kabulü ile yürürlüğe girmiştir³⁵. Ancak, anayasa referandumuna katılım, toplam seçmen sayısının % 32.9'u olarak kalmıştır³⁶. 2012 Referandumu üzerinde durulacak en önemli nokta, amacından saparak Müslüman Kardeşlerin iktidarı üzerinde bir meşruiyet onayına dönüşme-siydi³⁷. Diğer taraftan, 2014 Anayasası, 14 ve 15 Ocak 2014 tarihlerinde yapılan

²⁹ Biagi, 'Constitution Drafting' (n 6) 35.

³⁰ ibid 35-36.

³¹ ibid 36.

³² Bernard-Maugiron 'State Powers and Constitution' (n 13) 123.

³³ Ayfer Erdoğan "Electoral and Constitutional Transitions: Tunisia and Egypt" (Summer 2020) 27 (2) Middle East Policy 57, 63.

³⁴ Saïd Amir Arjomand "Revolution and Constitution in the Arab World, 2011-12", in Mehran Kamrava (ed), Beyond the Arab Spring: The Evolving Ruling Bargain in the Middle East (Oxford University Press, 2014) 177.

³⁵ Mısır 2012 Anayasası için bkz. Constitute, 'Egypt 2012 (Historical)', https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2012?lang=en Date of Access 14.06.2022.

³⁶ Johnson (n 15) 1023.

³⁷ Sultany (n 10) 249.

referandumda ezici bir çoğunlukla % 98.1 ile onaylanmıştır³⁸. Referanduma resmî katılım ise % 38.6 olarak açıklanmıştır³⁹. 2014 Anayasası referandumuna katılım oranının 2012 Anayasası referandumuna katılım oranından yüksek çıkmasında, rejimin referanduma katılımı zorlayıcı hareket ve tutumları önemli bir rol oynamıştır. Dahası, 2014 Mısır Anayasası'nın referandumda çok yüksek bir oranla kabul edilmesi, bu oylamanın plebisiter nitelikte olduğunu açıkça göstermektedir.

Sisi ve ekibi, 2014 Anayasası'ndan sonra, bu sefer 2019 değişikliklerini gerçekleştirmiştir. 2019 değişiklikleri kapalı kapılar arkasında hazırlanmış ve yasama organı tarafından Şubat, Mart ve Nisan aylarında tartışılmıştır. Ancak yasama organı değişiklik tasarısını⁴⁰, halkoylamasına ilişkin oy verme işlemi başlamadan sadece 96 saat önce kabul etmiştir⁴¹. Dolayısıyla, vatandaşlar, metni tartışma ve bir görüş oluşturma imkanından yoksun kalmışlardır. Vatandaşlara değişikliklere itiraz edecek bir alan bırakılmadığı gibi değişikliğe karşı olan aktivistlerin çabaları da engellenmiştir⁴². Değişikliklere itiraz etmek amacıyla, Temsilciler Meclisi dışında bir protesto düzenleme talebi, "ulusal güvenlik" kaygıları nedeniyle reddedilmiş ve güvenlik güçleri, referandumdan hemen önceki haftalarda, zorla kaybetme ve gözaltı olaylarını içeren bir tutuklama dalgası (70 kişiden fazla) başlatmıştır⁴³. Oylama yapılırken, gazeteciler oy satın alma olaylarını bildirmişler ve polis memurlarının vatandaşları oy kullanmaya zorladığı videolar internete yayınlanmıştır⁴⁴. Değişiklikler, 20 Nisan ila 22 Nisan 2019 tarihleri arasında yapılan referandum neticesinde kabul edilmiştir. Ulusal Seçim Komisyonu'nun 23 Nisan'da açıkladığı sonuçlara göre kayıtlı seçmenlerin % 44'ünün katıldığı referandumda seçmenlerin %88,8'i değişiklikler lehine oy kullanırken, % 11,1'i karşı çıkmıştır⁴⁵. 2019 Anayasa değişikliklerinde bir anayasa yapım sürecinin işletildiğini iddia etmek dahi zordur. Yukarıda belirtilen gerekçelerle anayasa yapım süreci açısından 2014 Anayasası, 2012 Anayasası'na nazaran birçok noktada gerilemeyi temsil etmiştir⁴⁶.

³⁸ Ninet and Tushnet (n 4) 237.

³⁹ ibid.

⁴⁰ Anayasa değişiklikleri parlamentoda 22 red oya karşılık 531 kabul oyu ile kabul edilmiştir. Human Rights Watch 'Egypt: Constitutional Amendments Entrench Repression' 20 April 2019, <https://www.hrw.org/news/2019/04/20/egypt-constitutional-amendments-entrench-repression> Date of Access 29.10.2021.

⁴¹ Mai El-Sadany, 'Egypt's Constitutional Amendments Further the Decay of State Institutions' (Lawfare, 17 June 2019) <https://www.lawfareblog.com/egypts-constitutional-amendments-further-decay-state-institutions> Date of Access 29.09.2021.

⁴² ibid.

⁴³ ibid.

⁴⁴ ibid.

⁴⁵ Tahrir Institute for Middle East Policy (n 19).

⁴⁶ Sultany (n 10) 245.

II. DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ

Mısır devleti, diğer birçok Arap devleti gibi bir teokratik devlet değildir. Çünkü, Mısır, kararlarının kutsal ve mutlak olduğuna inanılan din adamları tarafından yönetilmez. Bununla birlikte belirli ölçüde din ve devlet ayrılığına dayanan bir anayasal sistem dizayn edilmekle birlikte anayasalarda “İslam Şeriat’ı ilkelerinin yasamanın temel kaynağı olduğu” düzenlemesine yer vermesi ve diğer birçok anayasal alanda İslam’a referansta bulunması Mısır’ı seküler bir devlet olmaktan çıkarmaktadır. Bu nedenle Mısır Anayasaları, modern anayasacılık ve İslami anayasacılık unsurlarını içinde barındıran metinlerdir. Aşağıda, 2012 ve 2014 Mısır anayasalarında din ve devlet ilişkileri görünümü incelenecektir.

A. Yasamanın Kaynağı Olarak Şeriat

Mısır Anayasa Mahkemesi, 1971 Anayasası’nda 1980 yılında yapılan değişiklik⁴⁷ getirilen “yasamanın temel kaynağı olarak İslam Şeriatı ilkeleri” ifadesinden sonra ikinci maddenin ne anlama geldiğini izah etmeye çalışmıştır. Mahkeme, birçok kararında, bu hükmün, İslam Şeriatı’nın temel kural ve ilkelerine aykırı olan kanunların anayasaya aykırı olduğu anlamına geleceğini belirtmiştir. Ayrıca, İslam Şeriatı’nın ilkeleri kavramını, “Kuran ve Sünnet’te yer alan geniş hukuki ilkelere uygunluk” olarak yorumlamıştır⁴⁸. Mısır Anayasa Mahkemesi, Şeriat’ın getirdiği normlara bağlı kalacağını, ama normlarının içeriğini yorumlama yetkisinin kendisine ait olduğunu belirtmiştir. Şeriat’ı yorumlarken mutlak ilkeler (*absolute principles*) ile görece ilkeler (*relative principles*) arasında ayırım yapan Mahkeme; birincisi ile bağlı olduğunu, ikincisinin ise zamana ve toplumun ihtiyaçlarına göre yorumlanabileceğini ileri sürmektedir⁴⁹. Nihayetinde, literatür, Mısır Anayasa Mahkemesinin ikinci maddeyi yorumlarken İslam Şeriat’ı ilkelerini geniş bir şekilde yorumladığı, ayrıca modernist ve liberal bir eğilim taşıdığı vurgulanmaktadır⁵⁰. 2012 ve 2014 Anayasaları’nda da 1971 Anayasası’ndaki düzenleme ile paralel bir şekilde “İslam Şeriatı ilkeleri, yasamanın temel kaynağıdır” (*the principles of Islamic Sharia are the principle source of legislation*) hükmü bulunmaktadır.

⁴⁷ Mısır Anayasa Mahkemesi, Anayasa’nın 2. Maddesinin 1980 yılından sonra çıkarılan kanunlar için geçerli olduğunu vurgulamaktadır. Ancak, Mahkeme, bu yorumuyla, öncelikle normlar hiyerarşisi teorisine sonra da önceki kanun-sonraki kanun çatışmasında sonraki kuralın uygulanması ilkesine aykırı bir yorum yapmıştır. Olgun Akbulut Anayasal Dinsel Çoğulculuk (On İki Levha Yayıncılık 2016) 372.

⁴⁸ Arskal Salim, ‘The Constitutionalism of Sharia in Muslim Societies: Comparing Indonesia, Tunisia and Egypt’ in Adam Possamai, James T. Richardson and Bryan S. Turner, *The Sociology of Shari’a: Case Studies from Around the World* (Springer 2015) 210.

⁴⁹ Baudouin Dupret, ‘The Relationship between Constitutions, Politics and Islam: A Comparative Analysis of the North African Countries’ in Rainer Grote and Tilmann J. Röder (eds), in *Constitutionalism, Human Rights and Islam after the Arab Spring* (Oxford University Press 2016) 240.

⁵⁰ Clark B. Lombardi ‘Designing Islamic Constitutions: Past Trends and Options for a Democratic Future’ (2013) 11 (3) *International Journal of Constitutional Law* 615, 629-632; Mohamed Abdelaal ‘Religious Constitutionalism in Egypt: A Case Study’ (2013) 37 (1) *Fletcher Forum of World Affairs* 35, 39-41.

2012 Anayasası ile Mısır anayasal geleneğine Şeriat'ın yorumlanması ile ilgili iki önemli madde eklenmiştir. Biri, 2012 Anayasası'nın 4'üncü maddesinde düzenlenen el-Ezher, diğeri ise Anayasa'nın 219'uncu maddesinde İslami Şeriat'ın ilkelerinin kapsamıdır. Anayasa'da El-Ezher, kapsayıcı bir İslami kurum olarak kendi işlerinde münhasır yetkili kılınmıştır⁵¹. El-Ezher'in görevleri maddede sayıldıktan sonra el-Ezher Kıdemli Alimler Konseyi'ne İslam Şeriat'ı ile ilgili konularda danışılacağı düzenlenmiştir. Ancak, bu maddede, el-Ezher'in dini alana nasıl müdahale edeceği, ne zaman ve hangi alanlarda danışılacağı veya danışmanın zorunlu olup olmadığı gibi hususlar ifade edilmemiştir⁵². Madde, İran'daki Muhafızlar Konseyi gibi yasama üzerinde bir denetim yetkisi tanınmamıştır ve istişari niteliğinden dolayı devlet işlerinde nihai sözü söyleme yetkisine de sahip olamamıştır⁵³. 2012 Anayasası'nın 4'üncü maddesi uyarınca Anayasa Mahkemesi, el-Ezher'e danışsa dahi, Mahkemenin Anayasa'nın 175'inci maddesinde bağımsız bir yapı olduğunun belirtilmesi nedeniyle Anayasa Mahkemesinin değerlendirme yetkisi tam olarak bulunmaktadır⁵⁴. 2014 Anayasası, el-Ezher ile ilgili maddeyi revize etmiştir. Özellikle, İslam Şeriatı ile ilgili konularda el-Ezher'e danışılacağına dair cümle madde metninden çıkarılmıştır. Böylelikle, Şeriat hakkında el-Ezher'e danışma zorunluluğu ortadan kalkmakla birlikte bu Kurul, görüş beyan etme ve otoritesini kullanma imtiyazını devam ettirmektedir⁵⁵.

Diğer taraftan, 2012 Anayasası'nda düzenlenen 219'uncu madde⁵⁶ uyarınca Anayasa Mahkemesinin Şeriat'ın ilkelerini geniş bir şekilde yorumlaması nedeniyle yorum yetkisine bir sınır getirilmekte veya Şeriat'ın ilkelerini nasıl yorumlaması gerektiğinin daha kesin çizgilerle belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu maddeye göre Şeriat'ın ilkeleri; genel deliller (edille-i külliyye), usul kuralları (kavâid-i usuliye), fıkıh kuralları (kavâid-i fikihiyye) ve Sünni Mezhepler tarafından kabul edilen kaynakları kapsamaktadır. Görüldüğü gibi madde metninde, İslam fıkıh geleneğinin teknik kavramları kullanılmış ve Şeriat ilkeleri neredeyse İslam normatif

⁵¹ Esra Çetinkaya '2014 Mısır Arap Cumhuriyeti Anayasasının Tercümesi ve Genel Değerlendirmesi' (2017) LXXV, İÜHFİM - Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı 615, 619.

⁵² Nathalie Bernard-Maugiron 'Religious References in the Constitutions of the Arab World: Islamization of the Constitution or Constitutionalization of Religion?' in Anja Schoeller-Schletter, Constitutional Review in the Middle East and North Africa (Nomos, 2021) 280.

⁵³ Harun Karçic, 'Shariah after the Arab Spring?' (2014) 40 (4-5) Philosophy and Social Criticism 414.

⁵⁴ Bernard-Maugiron, 'Religious References' (n 43) 280.

⁵⁵ Nathan J. Brown and Clark B. Lombardi, 'Contesting Islamic Constitutionalism after the Arab Spring: Islam in Egypt's Post-Mubarak Constitutions', in Rainer Grote and Tilmann Röder (eds), Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring (Oxford University Press 2016) 259.

⁵⁶ Hüküm şöyledir: "The principles of Islamic Sharia include general evidence, foundational rules, rules of jurisprudence, and credible sources accepted in Sunni doctrines and by the larger community".

dünyasının bütün kaynakları ile doldurulmuştur⁵⁷. Anayasa'nın 219'uncu maddesinin uygulamada bir değişikliğe yol açıp açmayacağı sahadaki oyuncuların (el-Ezher, yasama organı, yürütme organı ve Anayasa Mahkemesi) ne gibi bir yaklaşım içinde olacaklarına göre değişecektir⁵⁸. Aynı şekilde, bazı yazarlar da Mısır 2012 Anayasası'ndaki din ve devlet ilişkilerine dair m. 2, 3, 4 ve 219'un belirsizlik taşıdığını ve bu maddelerin anayasal dilden ziyade siyasal ve yargısal gerçeklere dayanacağını savunmuşlardır⁵⁹. Anayasa'nın 219'uncu maddesi askıya alınmadan önce Anayasa Mahkemesi, 2 Haziran 2013 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan kararında Anayasa'nın 2. maddesindeki Şeriat'ın ilkelerini, 219'uncu maddeyi dikkate almadan yorumlamıştır⁶⁰. Mahkeme, 26 Mayıs 2013 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan kararında da tutumunu devam ettirmiştir. Bu dosyada, büyükanne ve büyükbabaların kişisel ilişki kurma hakları ile ilgili kanunun, Anayasa'nın 2'nci maddesindeki Şeriat'a aykırılığı ileri sürülmüştür. Mahkeme, el-Ezher'e görüşünü sormadığı gibi ne bir hadis literatürü, ne fıkıh kuralları ne de fıkıh usulü literatürü ile maddi bir ilişkilendirmeye gitmeden bu hususta maddi bir hükmün bulunmadığı kanaatine varmıştır⁶¹. Sonrasında Şeriat maksatlarının, kanun metninin büyükailelere verdiğiinden daha cömert bir yaklaşımı gerektirdiği kanatine detaylı bir açıklama yapmaksızın ulaşmıştır⁶². Sonuç olarak Anayasa Mahkemesi, 2012 Anayasası'ndaki düzenlemelere rağmen, geleneksel İslam hukuku ile çatışan yorum tarzına bağlı kalmıştır.

2014 Anayasası'nda, Şeriat ile ilgili konularda el-Ezher'e danışma gerekliliği ortadan kaldırılmanın yanı sıra, 219'uncu madde de çıkarılmıştır⁶³. Dahası, 2014 Anayasası'nın başlangıç hükümlerinde Şeriat'ın yorumlanması referanslarının Anayasa Mahkemesi'nin önceki kararlarından toplanan ilgili metinler olduğu be-

⁵⁷ Dupret (n 40) 240; Bernard-Maugiron, 'Religious References' (n 43) 276.

⁵⁸ Clark Lombardi and Nathan J. Brown, 'Islam in Egypt's New Constitution' (Foreign Policy, 13 December 2012) <https://foreignpolicy.com/2012/12/13/islam-in-egypts-new-constitution/> Date of Access 01.09.2022.

⁵⁹ Ergun Özbudun, 'Introduction: Transition Theory and the Arab Spring' in Ergun Özbudun (ed), Regime Changes and Transitions in Arab Spring Countries (Küre Yayınları 2014) 22; Mahmoud Hamad, 'The Rocky Road to the Second Republic: The Birth and Battles of Egypt's Constitution' in Ergun Özbudun (ed), Regime Changes and Transitions in Arab Spring Countries (Küre Yayınları, 2014) 101.

⁶⁰ Bernard-Maugiron, 'Religious References' (n 43) 276.

⁶¹ Brown and Lombardi 'Contesting Islamic Constitutionalism' (n 46) 258.

⁶² ibid.

⁶³ 2014 Anayasası görüşmelerinde Selefî olarak anılan Nur Partisi 219'uncu maddenin kaldırılmasına Mısır'ın dini kimliğinden arındırılması şeklinde yorumlayarak karşı çıkmıştır. İtirazlarının karşılık bulmadığını gördükten sonra 219'uncu maddenin kaldırılmasına karşılık Anayasa'nın ikinci maddesindeki "yasamanın temel kaynağı olarak Şeriat'ın ilkeleri"nden "ilkeleri" ibaresinin kaldırılması teklifi de kabul edilmemiştir ve Anayasa'nın ikinci maddesinin 1980 yılındaki halinin devam ettirilmesi karara bağlanmıştır. Jocelyne Cesari, The Awakening of Muslim Democracy: Religion, Modernity, and the State (Cambridge University Press, 2014) 35.

lirtilmiştir. Brown ve Lombardi, bu ifadenin şaşırtıcı bir şekilde şu anlama geldiği yorumunu yaparlar: “Herhangi bir kimse İslami ilkelere otantik yorum veren bu görüşleri bulmak istiyorsa onları resmi gazetenin içinde bulabilir”⁶⁴. Bunların da ötesinde, 2014 Anayasası ile önceki Anayasa’nın başlangıç hükümlerindeki “Müslüman dünyasındaki ülkeler ile kardeşliği ve bütünlüğü güçlendirme arayışı” ve birinci maddesindeki “Mısır halkının İslam milletinin (ümme) bir parçası olduğu” ibaresi de çıkarılarak Anayasa’nın pan-İslami yaklaşımı ortadan kaldırılmıştır. Sonuç olarak 2014 Anayasası, değiştirdiği ve kaldırdığı hükümlerle 1971 ve 2012 Mısır Anayasalarına nazaran çok daha seküler bir metindir.

B. Medeni Devlet Kavramı

Mısır’da medeni/sivil devlet kavramı 2014 Anayasası ile metne dahil edilmiştir. Arap Baharı öncesinde kavram Mısır’da bilinmekle beraber kavramın anlamı üzerinde bir uzlaşma söz konusu değildir. Müslüman Kardeşler hareketi, ilk başlarda bu kavrama karşı olmakla birlikte 1990’lı yıllardan itibaren bu kavramı uygun bulmuştur, tabii ki İslam referanslı bir anlam içinde⁶⁵. Böylece kendilerini bir nevi teokratik rejim ortaya koyan İran tecrübesinden ayırmışlardır⁶⁶. Ancak bu kavram 2012 Mısır Anayasası’na dahil edilmemiştir. Nur Partisi, 2014 Anayasası müzakerelerinde medeni devlet kavramının seküler bir tona sahip olması nedeniyle bu kavrama itiraz etmiş ve yerine, farklı bir anlama gelmesi de “yönetiminin medeni olduğu bir devlet” (*a state whose government is civil*) olduğu ibaresini koydurmuştur. Bir başka deyişle, “medeni devlet” değil “medeni hükümet” terimi tercih edilmiştir. Bu iki kavramın farklı mı yoksa aynı anlama mı geldiği hususunda tartışma ve itirazlar yükselmiştir. Medeni hükümet kavramının bir bütün olarak devlet yerine sadece hükümet üyelerinin sivil olduğu anlamına gelebileceği yorumları yapılmaktadır⁶⁷. Ayrıca, bu kavram, Anayasa’nın 1’inci maddesinde değil başlangıç kısmında konumlandırılmıştır⁶⁸. Sonrasında, 2019 Anayasa değişiklikleri, orduya, “medeni devletin” temelini koruma görevini vermiştir (m. 200). Başka bir deyişle, 2019 değişiklikleri medeni/sivil devletin korunması görevini orduya tevdi etmiştir. Ancak,

⁶⁴ Brown and Lombardi, ‘Contesting Islamic Constitutionalism’ (n 46) 259.

⁶⁵ Müslüman Kardeşler ile irtibatlı önemli alimlerinden birisi olan Yusuf El-Karadâvi, İslam devletinin, icraatlarına masumluk ve kutsallık atfeden din adamlarının yönettiği devlet değil, İslam hukukunu benimseyen sivil bir devleti temsil ettiğini savunur. Yusuf El-Karadâvi (çev. Hüsamettin Cemal), *İslam’da Devlet Meşhuru* (2. Baskı, Nida Yayınları 2016) 43.

⁶⁶ Amer Katbeh, ‘The Civil State (Dawla Madaniya) – A New Political Term?’ (IFAIR, 24 February 2014) <https://ifair.eu/2014/02/24/the-civil-state-dawla-madaniya-a-new-political-term/> Date of Access 08.09.2022.

⁶⁷ L. Lavi, ‘Egypt’s Draft Constitution 2014: Focus On De-Islamization, Expansion Of Military Power’ (*The Middle East Media Research Institute*, 10 January 2014) <https://www.memri.org/reports/egypts-draft-constitution-2014-focus-de-islamization-expansion-military-power> Date of Access 13.09.2022.

⁶⁸ El-Ezher ve Nur Partisinin karşı çıkması neticesinde bu kavram başlangıç hükümlerine dahil edilmiştir.

bu açık bir şekilde oksimorondan başka bir şey değildir⁶⁹. Çünkü sivil devlet, din adamlarının yönettiği devleti reddettiği gibi askerlerin yönettiği devlet modelini de reddeder⁷⁰. Bu nedenle, Mısır'da medeni devlet terimi başarısız bir girişimdir.

C. İslam Hukukunun Devletin Politikasının Bir Kısımını Belirlemesi veya Bir Sınır Olarak İslam

Orta Doğu ve Kuzey Afrika Anayasalarında, dinin, kamu politikasının bazı alanlarını belirleyebileceği düzenlenmiştir. Bu belirleme, genellikle aile ve eğitim gibi konularda kendisini gösterir. Bunun yanında İslam, bazı anayasal mekanizma ve makamlar ile ilgili olarak bir sınırlama nedeni olabilmektedir.

Mısır'da Arap Baharı sonrası anayasada aile ve kadına ilişkin düzenlemeler daha seküler bir formda kaleme alınmıştır. Şöyle ki; 1971 Anayasası'nın 9, 10 ve 11'inci maddeleri aile, çocuk ve kadınların korunması ile ilgili düzenlemeler içermiştir. 1971 Anayasası'nın 9'uncu maddesinde, aile, toplumun temeli olarak din, ahlak ve vatanseverlik üzerine kurulu olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, devlet ve toplum, Mısır ailesinin bu gerçek karakterini korumakla görevlidir. Bu düzenlemeye, 2012 Anayasası'nda aynı şekilde yer verilmiştir. Ancak, 2012 Anayasası'nda, toplum ve devlete verilen aileyi koruma görevi 2014 Anayasası'nda sadece devlete verilmiştir⁷¹.

Bir başka husus, 1971 Anayasası'nın 11'inci maddesinde yer alan İslam hukukuna aykırı olmadıkça erkek ve kadının siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamda eşit olacağı statüsünün dikkate alınacağı kuralına, 2012 Anayasası'nda yer verilmemiş olmasıdır. 2014 Anayasası'nda ise 2012 Anayasası'ndan daha ileri gidilerek; devletin, bu Anayasa'nın hükümlerine uygun olarak medeni, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel haklarda kadın ve erkek arasındaki eşitliği sağlayacağı hüküm altına alınmıştır.

Ayrıca, 1971 Anayasası'nda kadın ve çocukların devlet tarafından korunacağı belirtilmesine rağmen 2012 Anayasası'nda devletin ev geçindiren, boşanmış ve dul kadınlara özel koruma ve tedbir alacağı belirtilmiştir. 2014 Anayasası'nda ise “boşanmış ve dul kadın” tabiri yerine, “yaşlı ve ihtiyaç sahibi kadın” ibaresine yer verilmiştir. Ayrıca, Mısır'ın bu üç Anayasasında “devletin kadının ailesi ile işine karşı olan görevleri arasında bir bağdaşmayı garanti edeceği” düzenlenmiştir. Bu düzenleme diğer Arap anayasalarında da sıkça karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁹ Limor Lavie 'The Constitutionalization of the Civil State: The Self-Definition of Egypt, Tunisia and Yemen Following the Arab Uprisings' (2021) 12 (4) Religions 1, 5.

⁷⁰ Raja Bahlul, 'Religion, Democracy, and the 'Dawla Madaniyya' of the Arab Spring' (2018) 29 2 *Islam and Christian-Muslim Relations* 4; Salwa El-Daghili, 'Al-Dawlah al-Madaniyah: A Concept to Reconcile Islam and Modern Statehood,' in Rainer Grote and Tilmann Röder, *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring* (Oxford University Press, 2016) 197.

⁷¹ Rachel M. Scott, *Recasting The Law: Religion and the Nation State in Egyptian Constitution Making* (Cornell University Press 2021) 161.

D. Hukukun Bazı Alanlarının İslam Hukukuna Göre Düzenleneceğinin Belirtilmesi

Bazı ülkelerin anayasalarında, Şeriat'ın birkaç alanının uygulanacağı öngörülmektedir. Özellikle anayasalarda kişisel statü ile ilgili konularda (aile, miras, kişiler hukuku) sık sık İslam hukukuna yapılan atıflar göze çarpmaktadır. Bu hak genellikle sadece Müslümanlara değil diğer din mensuplarına da tanınmaktadır. Müslüman olmayan topluluk liderlerinin çoğunluğu da, bu düzenlemelerin kendilerine verdiği cemaat özerkliğini kabul etmiş ve benimsemişlerdir⁷².

2012 ve 2014 Mısır Anayasaları'nın 3'üncü maddesinde, Hristiyan ve Yahudi hukukunun, Hristiyan ve Yahudilerin kendi kişisel statülerini, dini ilişkilerini ve ruhani liderlerinin seçimini düzenleyen kanunların temel kaynağı olduğu belirtilmektedir⁷³. 1971 Anayasası'nda böyle bir hüküm bulunmadığından bu kural, Arap Baharı sürecinin yol açtığı yeni anayasa yapım sürecinin bir ürünüdür.

E. Din ve Vicdan Hürriyetinin Düzenlenmesi

1971 Anayasası'nda herhangi bir sınırlandırma tesis edilmeden din ve vicdan hürriyetini tanınmıştır. 2012 Anayasası'nın 43'üncü maddesinde ise inanç hürriyetinin dokunulamaz olduğunu ifade ettikten sonra devletin sadece ilahi dinler (İslam, Hristiyanlık ve Musevilik) için dini ritüelleri yerine getirme ve ibadet için ibadethane yapma özgürlüğü kabul edilmiştir⁷⁴. 2014 Anayasası'nda, 2012'deki din ve vicdan hürriyeti düzenlemesi değiştirilmemiştir. Sadece aşağıda belirtileceği üzere, peygamberlere hakaret etmenin yasaklandığı hüküm kaldırılmıştır.

2012 Mısır Anayasası'nın 44'üncü maddesinde, ilk defa, bütün dini elçi ve peygamberlere hakaret etmek anayasal olarak yasaklanmıştır. Bu koruma, tahmin edildiği üzere sadece İbrahimi dinler için geçerlidir⁷⁵. 2014 Mısır Anayasası'nda ise daha seküler bir anayasa formuna sahip olmanın bir delaleti olarak bu hüküm kaldırılmıştır⁷⁶.

⁷² Nathan J. Brown, 'Comparing the Religion-State Divide in the Arab World: Constitutions' (*Sharia Source at Harvard Law School*, Policy Brief No. 1, April 2017) 9. <https://beta.shariasource.com/documents/2897#page=4> Date of Access 01.09.2022.

⁷³ Bu maddeye dayanılarak çıkartılacak kanunlarda Hristiyan ve Yahudiler için ayrı kuralların bulunması gereklidir. Anayasal düzeyde çok hukuklu sistem tanınmıştır. Akif Tögel, *Anayasa Hukuku Açısından Çok Hukuklu Sistem* (Adalet Yayınevi 2016) 138.

⁷⁴ Evelyn Mary Aswad, 'The Role of Religion in Constitutions Emerging from Arab Spring Revolutions' (2015) 16 (1) *Georgetown Journal of International Affairs* 159, 162

⁷⁵ Knut S. Vikør, 'Islamic Law in the Modern World: States, Laws, and Constitutions', in Léon Buskens and Annemarie van Sandwijk (eds.) *Islamic Studies in the Twenty-first Century: Transformations and Continuities* (Amsterdam University Press 2016) 219.

⁷⁶ Mısır Ceza Kanunu m. 98 (f)'ye göre bir kimse ilahi dinlerden biri veya onları takip eden bir mezhep ile alay ederse veya hakaret ederse altı aydan beş yıla kadar hapis cezasına veya en az 500 Mısır Lirasına çarptırılır. Al-Monitor, 'Egypt cracks down on blasphemy in wave of arrests' (17 November 2020) <https://www.al-monitor.com/originals/2020/11/egypt-arrests-christians-muslims-insulting-religion.html#ixzz7en0FbLMA> Date of Access 13.09.2022

III. HÜKÜMET SİSTEMLERİ

Bu başlık altında, Mısır ve diğer bölge rejimlerinde de sıklıkla karşılaşılan hesap verilebilirlik mekanizmalarının yokluğu, yürütmenin yargı ve yasamayı kontrolü altında bulundurarak kuvvetler ayrılığını zayıflatması ve rejimin anayasayı istediği zaman değiştirebilmesi gibi anayasacı olmayan durumların, Arap Baharı sonrası anayasalarda normatif düzeyde giderilip giderilmediği irdelenecektir. Böylece anayasacılığın temel unsurları arasında zikredilen kuvvetler ayrılığı, denge ve denetim sistemleri ve hesap verilebilirlik ilkelerinin sağlanıp sağlanmadığı değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeleri yapabilmek amacıyla, yürütme yetkisi, yürütme ve yasama ilişkileri, yürütme ve yargı ilişkileri, devlet başkanının olağanüstü hâl ve anayasayı değiştirme yetkileri, son olarak sivil-asker ilişkileri mercek altına alınacaktır.

A. Hükümet Sistemi Modeli

Mısır'da 1971 Anayasası döneminde, geniş yetkileri olan ve hesap verilebilirlik mekanizmalarının işletilmesinin neredeyse imkansız olduğu bir başkanlık hükümet modeli söz konusuydu. 2012 Anayasası'nın yapım sürecinde Hürriyet ve Adalet Partisi (Müslüman Kardeşler), Tunus'ta en-Nahda'nın tercih ettiği gibi bir parlamenter sistem talep ederken, sekülerler ve sol gruplar başkanlık sistemi arayışı içinde olmuşlardır. Neticede 2012 Anayasası ile Cumhurbaşkanının yetkileri azaltılmasına rağmen, yürütme organı içinde ağırlığın Cumhurbaşkanı'dan yana olduğu bir yarı-başkanlık modeli tasarlanmıştır. 2014 Mısır Anayasası'nda da yürütme organının ikili bir örgütlenme içinde olması ve hükümetin yasama organının güvenine dayanması nedeniyle sistem, yarı-başkanlık modeli olarak kabul edilmelidir⁷⁷. Bununla birlikte, 2014 Anayasası'nın öngördüğü hükümet sistemi, 2012 Anayasası'na nazaran bir *gerilemeyi* temsil etmektedir. Ayrıca, Mısır'da hükümet modeli, fiiliyatta, Cumhurbaşkanı'nın hegemonyası nedeniyle bir başkanlık sistemi olarak işlemektedir.

2012 ve 2014 Anayasası'nda da yarı başkanlık sistemi Fransa'dan ilhamla dizayn edilmesine rağmen bu iki hükümet modeli arasında iki farklılık göze çarpmaktadır. Birincisi, 2012 ve 2014 Anayasaları'na göre Cumhurbaşkanının parlamentonun kabul ettiği bir kanun teklifini geri göndermesi halinde bu kanun teklifinin kabul edilebilmesi parlamentonun üye tamsayısının 2/3 çoğunluğuna bağlanmasıdır. Özellikle Mübarek ve Sisi gibi otoriter koşulların yaşandığı dönemlerde seçilen parlamentoların bu kabul yetersayısına ulaşmaları neredeyse imkansızdır⁷⁸. İkincisi, Cumhurbaşkanı'nın bütün işlemlerini karşı-imza kuralı olmadan gerçekleştirebilmesidir⁷⁹.

⁷⁷ Serap Yazıcı, *Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Sistemleri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme* (3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2013) 91-103; Giovanni Sartori (çev. Ergun Özbudun), *Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği* (Yetkin Yayınları, 1997) 162

⁷⁸ Abdurrahman Tekin and Ömer Temel, 'Political And Constitutional Developments in Tunisia And Egypt in the aftermath of the Arab Spring' 2019 10 (19) *Law and Justice Review* 193, 224.

⁷⁹ ibid 225.

B. Yürütmenin Başlı Olarak Cumhurbaşkanını

2012 Anayasası ile, 1971 Anayasası'nın Cumhurbaşkanına verdiği ayrıcalık ve yetkiler sınırlandırmakla birlikte, Cumhurbaşkanının yürütme üzerindeki haki-miyeti devam ettirilmiştir. 2014 Anayasası'nda da güçlü bir Cumhurbaşkanı tesis edilmiştir. 2012 ve 2014 Anayasalarında Cumhurbaşkanı devletin ve yürütme or-ganının başıdır. 2012 ve 2014 Anayasalarında Cumhurbaşkanı yürütme organının başı vasfının bir tecellisi olarak devletin kamu politikasını Başbakan ile koordi-neli bir şekilde belirler ve uygulanmasını gözetler⁸⁰. Diğer taraftan, Cumhurbaş-kanı'nın yetkilerini kullanması hususunda 2012 ila 2014 Anayasaları arasında farklılık vardır. 2012 Anayasası'nın 141'inci maddesinde Cumhurbaşkanı'nın, savunma, dış ilişkiler ve güvenlik ile ilgili konular hariç yetkilerini Başbakan, ba-kanlar ve vekilleri ile kullanacağı belirtilerek, yetkilerini doğrudan kendisinin kul-lanması sınırlandırılmıştır ve hükümeti istisnai alanlar dışında tutarlı siyaset yü-rütme bakımından daha güçlü kılınmak istenmiştir⁸¹. Ancak, 2012 Anayasası'nın Cumhurbaşkanı'nın devletin kamusal politikasını belirlemesi ve uygulanmasını gözetmesine dair hükmü, iç siyasette karar alımı sürecinde Cumhurbaşkanı'nın otoritesini kullanmak için kötüye kullanılmasına yol açabilecek niteliktedir⁸². 2014 Anayasası ile 2012 Anayasası'ndaki 141'inci madde kaldırıldığından bu endişe veya sorun tümüyle Cumhurbaşkanı lehine çözülmüştür. Cumhurbaşkanı Sisi, bunu, Anayasa'nın kendisine bütün yürütme yetkilerini kullanabilmek için yetki verdiği şeklinde anlamıştır⁸³.

1971 Anayasası döneminde Başbakan ve bakanların atanması ve azlinde Cum-hurbaşkanı yetkiliydi. 2012 Anayasası, 1971 ve 2014 Anayasalarının aksine hü-kümetin oluşumunda Başbakanın iradesine ağırlık vermiştir. 2012 Anayasası'nın 139'uncu maddesine göre Cumhurbaşkanı, hükümeti oluşturmakla görevli bir Başbakan atar ve bu listeyi Temsilciler Meclisine (alt meclis) sunar. Hükümetin güvenoyu alamaması halinde Cumhurbaşkanı, parlamentoda en çok koltuğa sahip siyasi parti içerisinde bir Başbakan belirler⁸⁴. Bu Başbakanın oluşturduğu hükü-metin de güvenoyu alamaması halinde bu kez parlamento tarafından bir Başbakan

⁸⁰ 2012 Mısır Anayasası m. 140; 2014 Mısır Anayasası m. 150.

⁸¹ Moustapha Kamel Al Sayyid 'The Fight over Institutions in Post-Revolution Egypt' (2017) 16 (2) *Égypte/Monde arabe* 59, 69.

⁸² Sujit Choudhry and Richard Stacey 'Semi-Presidentialism as Power Sharing: Constitutional reform after the Arab Spring' (*International IDEA*, Center for Constitutional Transitions at NYU Law, 2014) 89.

⁸³ 2014 Anayasası döneminde çoğu yorumcu pratikte Başbakan'ı Cumhurbaşkanı'nın bir sekreteri olarak betimlemiştir. Al-Sayyid (n 76) 70.

⁸⁴ Bu kural, bölünmüş yürütme organı meydana getirebileceğinden Fransa'daki kohabitasyon durumuna yol açabilir. Jörg Fedtke, 'Comparative Analysis between the Constitutional Processes in Egypt and Tunisia - Lessons Learnt. Overview of the Constitutional Situation in Libya' (*Directorate-General For External Policies of The Union*, 2014) 8. [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EXPO-AFET_NT\(2014\)433840](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EXPO-AFET_NT(2014)433840) Date of Access 05.10.2022.

belirlenir. 2014 Anayasası'nda ise Cumhurbaşkanının belirlediği ikinci Başbakanın da -parlamento koltuklarının çoğunluğuna sahip parti veya koalisyon içinden belirlenen- güvenoyu alamaması halinde parlamentonun feshedildiği kabul edilir ve Cumhurbaşkanı yeni parlamento seçimlerinin yapılması çağrısında bulunur. Cumhurbaşkanı'nın buradaki parlamentoyu fesih yetkisi zorunlu bir fesih yetkisidir. Anlaşıldığı üzere parlamentonun, Cumhurbaşkanının çoğunluğuna sahip parti veya koalisyon içinden belirlediği ikinci Başbakan adayını kabul etmekten başka şansı bulunmamaktadır. Aksi durumun kabulü, parlamentonun kendi varlığını sona erdirmesi anlamına gelecektir.

2014 Anayasası'nda ise, hükümetin oluşumunda son söz parlamentoya değil Cumhurbaşkanıya verilmiştir. 2014 Anayasası'nda hükümetin oluşumunda üçüncü seçenek düzenlenmemiş iken, 2012 Anayasası'nda üçüncü seçenekte parlamento başbakanı seçme özgürlüğü verilmiştir. Böylelikle 2012 Anayasası ile, kötü niyetli devlet başkanlarına karşı, parlamento hükümeti oluşturma imkanı verilerek, parlamentonun kendisinin feshedilmesini engellemesi sağlanmıştır.

1971 Anayasası'nda Cumhurbaşkanlığı görevinde bulunma süresine ilişkin bir düzenleme söz konusu değilken, 2012 ve 2014 Anayasalarında Cumhurbaşkanı'nın sadece bir kez daha yeniden seçilebileceği belirtilmiştir⁸⁵. Ancak, 2019 Anayasa değişiklikleri ile birlikte dört yıl olan Cumhurbaşkanlığı süresi altı yıla çıkartılmış; ayrıca altı yıllık süre doğrudan uygulanarak Cumhurbaşkanı Sisi'nin mevcut dönemdeki görev süresi uzatılmış; üstelik bir kez daha aday olmasına izin verilerek 2030'a kadar görevde kalması sağlanmıştır. Otoriter rejimlerin emarelerinden biri olarak gösterilebilen devlet başkanının görev süresinin uzatımı politikası, Mısır'da Sisi için gerçekleştirilmiştir.

2014 Mısır Anayasası'nda, 2012 Anayasası'nın aksine, otoriter rejimin dayanaklarını oluşturan unsurlarla ilişkilendirilebilecek bakanlıkların rejimin elinde kalmasını öngören bir düzenlemeye de yer verilmiştir. 2014 Anayasası'nın 146'ncı maddesinin son fıkrasına göre hükümetin, mecliste çoğunluğa sahip parti veya koalisyonun aday tarafından belirlenmesi halinde Cumhurbaşkanı; Savunma, İç İşleri ve Adalet Bakanlarını, Başbakana danışarak atayacaktır. Anılan düzenleme, rejimin, gerçek bir halk demokrasisi değil, aksine, vesayetçi bir demokrasi düzenleme isteğini yansıtmaktadır. Kanaatimizce, bölge bağlamında otoriter rejimin önemli dayanaklarından biri olarak ünlenen askeri kuvvetlere 2014 Mısır Anayasası'nda verilen ayrıcalıklar da hesaba katıldığında, Mısır'da 2011 öncesi rejimden farklı bir resmin çizilemeyeceği aşikardır. Nitekim, 2013 askeri darbesiyle birlikte ordu, *de jure* ve *de facto* olarak 2011 öncesinden çok daha güçlü bir pozisyona sahip olmuştur⁸⁶. Dahası, 2014 Anayasası'nda, bir yenilik olarak, ilk iki Cumhur-

⁸⁵ 2012 Anayasası m. 133 ve 2014 Anayasası m. 140.

⁸⁶ Melek Saral 'Transitional Process and Human Rights Developments in the MENA Region: The Cases of Egypt and Tunisia' (2021) 20 (2) Gaziantep University Journal of Social Sciences 777, 783-784.

başkanlığı döneminde Savunma Bakanı atamalarının Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi (SCAF) tarafından onaylanması gerektiği ortaya koyulmuştur⁸⁷.

Son olarak, 2012 Anayasası, Cumhurbaşkanının hükümeti düşürebilmesini öngören bir hükme yer vermemiştir. Dolayısıyla, 2012 Anayasası'nda, hükümetin devam edip etmeyeceği parlamentonun iradesine bağlı kılınmıştır. Ancak, 2014 Anayasası'nda, 147'nci maddede Cumhurbaşkanı, parlamentonun mutlak çoğunluğunun onayı ile hükümeti düşürme yetkisi verilmiştir. Bu hüküm, yürütme içinde Cumhurbaşkanının, başbakan ve bakanlar üzerindeki etki ve gücünü artırmaktadır. Şöyle ki, Cumhurbaşkanı kendisi ile uyumsuz bir hükümetin varlığı halinde, düşürme tehdidiyle, kendi iradesini geçerli kılabilme veya hükümeti kendisine bağlı bir şekilde çalışmaya zorlama imkanına sahip olmuştur.

Mısır'da 2014 Anayasası ile güçlü bir Cumhurbaşkanlığı makamı tesis edilmiştir⁸⁸. Ancak, literatürde bazı yazarlar, 2012 Anayasası'nın daha güçlü bir Cumhurbaşkanı ortaya koyduğunu iddia etmiştir⁸⁹. Şöyle ki; 2012 Anayasası'nda Cumhurbaşkanı, bütün siyasal süreci düzenleyecek şekilde yetkiler verildiği eleştirisi yapılmıştır. Ne var ki, bu iddiayı savunmak güçtür. 2012 Anayasası'nda Cumhurbaşkanının, bütün siyasal süreci domine edecek şekilde dizayn edildiği eleştirisi yapılmıştır. Ancak, 2012 Anayasası hükümleri dürüst bir şekilde incelendiğinde; aşağıda bahsedileceği üzere, Cumhurbaşkanı'nın parlamentoyu fesih yetkisi sınırlandırılmış; hükümetin oluşumunda, düşürülmesinde ve denetlenmesinde parlamentoya oldukça önemli yetkiler verilmiş; Cumhurbaşkanının olağanüstü hal ilan etme yetkisi sınırlandırılmıştır⁹⁰. 2012 Anayasası hükümlerinin lafzına uygun şekilde uygulanması, güçlü yürütmenin sistem üzerinde tam hakimiyet kurduğu otoriter rejimi ya geride bıraktıracak ya da büyük ölçüde zayıflatacaktır⁹¹. 2014 Anayasası, 2012 Anayasası ile karşılaştırıldığında, daha güçlü bir Cumhurbaşkanı ve yürütme organı ortaya koymuştur⁹². 2014 Anayasası'nda Cumhurbaşkanının güçlendirilmesinin yanı sıra, ordu ve yargıya da olağanüstü ayrıcalıklar verilerek anayasal sistem içindeki konumları sağlamlaştırılmıştır.

⁸⁷ SCAF, 2014 Anayasası'nda tanımlanan bir organ olmamasına rağmen etkili bir anayasal rol kullanmaktadır. Bu kural, yeni rejim altında SCAF'ın anayasa-dışı statüde devam etmesinin işaretini vermiştir. Fedtke (n 79) 9.

⁸⁸ Nicolas Heliotis 'A Textual Analysis of Presidential Policy under the 2014 Egyptian Constitution' (2014) 48 (2) International Lawyer 127, 139.

⁸⁹ Cross and Sorens, (n 17) 1305.

⁹⁰ Zaid Al-Ali 'The new Egyptian constitution: an initial assessment of its merits and flaws' (*Open Democracy*, 26 December 2012) <https://www.opendemocracy.net/en/new-egyptian-constitution-initial-assessment-of-its-merits-and-flaws/> Date of Access 06.10.2022.

⁹¹ ibid.

⁹² Heliotis (n 81) 146.

C. Yasama ve Yürütme Arasındaki İlişkiler

2012 Anayasası, çift meclis sistemini devam ettirirken, 2014 Anayasası yerinde bir şekilde tek meclis sistemini benimsemiştir. Ancak, Sisi'nin gerçekleştirdiği 2019 Anayasa değişiklikleri ile birlikte Mısır yeniden çift meclis sistemine dönmüştür. 1971 Anayasası'nda üst meclis, bir danışma meclisi olarak görülmüştür, dolayısıyla aşırı asimetrik⁹³ bir çift meclis sistemi benimsenmiştir⁹⁴. 2019 değişiklikleri ile düzenlenen üst meclisin; yasama faaliyetinde, bütçenin kabulünde ve yürütmenin denetlenmesinde bir rolü bulunmamaktadır. Üst meclise (senato) Anayasa'nın 249'uncu maddesinde belirtilen hususlarla ilgili görüş bildirme yetkisi verilerek asimetrik çift meclis sistemi devam ettirilmiş ve istişari nitelikte bir meclis ortaya koyulmuştur⁹⁵. 2012 Anayasası ile birlikte Cumhurbaşkanı, üst meclisin sadece % 10'u kadar, alt meclisin ise sadece 10 üyesini doğrudan kendisi atama yetkisine sahip olmuştur. 2019'da yapılan değişiklikler neticesinde 2014 Anayasası, Cumhurbaşkanıya alt meclis üyelerinin % 5'ini ve üst meclis üyelerinin 1/3'ünü belirleme yetkisi vermiştir. Cumhurbaşkanı, Fas, Ürdün ve Cezayir'de olduğu gibi ülkenin üstün menfaatleri ile ilgili konularda referanduma gidebilir. Cumhurbaşkanı özellikle yasama karşısında büyük bir direnç ile karşılaştığında bu yola başvurabilmektedir⁹⁶.

1971 Anayasası'nda Cumhurbaşkanı'nın kanun teklifini veto etmesi durumunda, parlamentonun geri gönderilen kanun teklifini üye tamsayısının 2/3 çoğunluğu ile kabul etmesi gerekiyordu. Cumhurbaşkanı'nın güçleştirici veto yetkisi, 2012 ve 2014 Anayasalarında korunmuştur. Teklifin yeniden kabulüne ilişkin karar yeter sayısı, parlamento içinde Cumhurbaşkanı ile aynı görüşte parlamenterlerin de bulunduğu dikkate alındığında, aşılamaz bir orandır ve yasama yetkisinin neredeyse Cumhurbaşkanı'da olduğu anlamına gelir.

Diğer bir yenilik, Cumhurbaşkanı'nın parlamentoyu fesih yetkisi ile ilgilidir. 1971 Anayasası'nda fesih ile ilgili iki sınırlandırma söz konusuydu: Fesihten sonra yeni parlamentonun (Temsilciler Meclisi) aynı nedenle feshedilememesi ve zorunluluk durumunun ortaya çıkması. 2012 Anayasası ile bu sınırlamalara ek olarak, parlamentonun ilk yılında fesih yasağı ve referandum yapılması zorunluluğu getirilmiştir (m. 127). Ayrıca, 2012 Anayasası'nda, referandumda parlamentonun feshedilmesi talebinin reddedilmesi durumunda Cumhurbaşkanı'nın istifa edece-

⁹³ Meclisin bir kanadı diğeri karşısında aşırı bir yetkiye sahip olup, diğeri aşırı işlevsiz kalmışsa orada aşırı asimetrik çift meclis sistemi vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Peri Uran Murphy *Yasama İşlevinin Yerine Getirilmesinde Çift Meclis Sistemi ve Türk Siyasal Tarihindeki Yeri* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2008) 51.

⁹⁴ 1971 Anayasası döneminde 2007 Anayasa değişiklikleri ile birlikte bazı yasama faaliyetlerinde yetki sahibi olmuştur (m. 194).

⁹⁵ Gianluca Paolo Parolin 'Drifting Power Relations in the Egyptian Constitution: The 2019 Amendments' (2020) 44 (3) DPCE Online 3175, 3181.

⁹⁶ Francesco Biagi, 'The Separation of Powers and Forms of Governments in the MENA Region Following the 'Arab Spring': A Break with the Past?' (2018) (2) *Diritto Pubblico Comparato ed Europeo* 381, 392.

ğini düzenlemiştir. Son olarak, referandumun belirtilen süre içinde yapılamaması halinde parlamento, sürenin sonunda otomatik olarak toplanacaktır. Görüldüğü üzere, 2012 Anayasası'nda, parlamentonun feshi kurumunun uygulanması çok sıkı şartlara bağlanmıştır. Bunun yanında, Cumhurbaşkanı'nın görevinin sona erdirilebilmesi ihtimali de öngörülmüştür. 2014 Anayasası'nda ise referandum zorunluluğu devam ettirilmekle birlikte parlamentonun ilk yılında feshedilmeme yasağı kaldırılmıştır (m. 137). Ayrıca, 2014 Anayasası'nda, mülga 2012 Anayasası'nda düzenlenen, "referandumda halkın fesih talebini reddetmesi halinde Cumhurbaşkanı'nın istifa edeceği" ve "referandumun belirtilen süre içinde yapılamaması halinde parlamentonun sürenin sonunda otomatik olarak toplanacağı" düzenlemelerine yer verilmemiştir. Bu eksiklikler nedeniyle, parlamentonun ve halk iradesinin korunması bakımından 2014 Anayasası büyük bir gerilemeyi temsil etmektedir. Cumhurbaşkanı'nın parlamentoyu feshedebileceği diğer bir durum ise Anayasa'nın 139'uncu maddesinde öngörülen hükümetin kurulması aşamasıdır. İlgili düzenlemeye yukarıda yer verildiğinden burada tekrara düşmemek açısından ayrıca açıklanmayacaktır.

Cumhurbaşkanının ağır bir suç işlemesi veya vatana ihanet etmesi durumlarında *impeachment* usulünün işletilmesiyle görevinden alınması mekanizması, 1971 Anayasası'nın 85'inci maddesinde düzenlenmekteydi. 2012 Anayasası'nda, 1971 Anayasası'nda yer alan hükümler aynen benimsenmiştir. 1971 ve 2012 Anayasalarına göre bu usulün başlatılabilmesi için Temsilciler Meclisinin üye tamsayısının 1/3'ünün teklifi ve bu teklifin kabul edilebilmesi için 2/3 çoğunluğunun kabulü gerekmektedir. Ayrıca, bu Anayasalarda, *impeachment* usulünün başlatılmasından itibaren Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini kullanmasının askıya alınacağı ifade edilmiştir. 2014 Anayasası'nda ise önerenin teklif edilebilmesi için öngörülen karar yetersayısı, Temsilciler Meclisi üye tamsayısının salt çoğunluğuna yükseltilmiştir. Ayrıca, 2012 ve 2014 Anayasalarında Cumhurbaşkanı'yı yargılayacak özel mahkemenin Başkanı, Anayasa Mahkemesi'nin Başkanı değil, Yüksek Yargı Konseyinin Başkanı'dır. Yüksek Yargı Konseyi Başkanı yerine Anayasa Mahkemesi Başkanı'nın özel mahkemenin başkanı olarak tayin edilmesi gerek Orta Doğu gerek diğer bölgelerdeki düzenlemeler ile örtüşmemektedir.

Parlamento tarafından Devlet Başkanının görevden alınabilmesine ilişkin denetim yetkisinden ayrı olarak, parlamentonun yürütme organını denetleyebileceği araçlar, Mısır Anayasalarında öngörülmüştür. 1971 Anayasası'nda; soru, meclis araştırması ve alt meclisin 1/10'u kadar üye ile bir bakan hakkında gensoru önergesi verebilmesi gibi denetim araçları düzenlenmiştir. 2014 Anayasası döneminde de bu araçlar öngörülmekle birlikte bu araçların etkin bir kullanımı mümkün olmamıştır. Bunun en önemli sebebi, parlamentoda, yeterli çoğunluğa erişebilecek bir muhalefetin olmamasıdır⁹⁷.

⁹⁷ Tekin and Temel (n 73) 221.

D. Yürütme ve Yargı Arasındaki İlişkiler

2012 Anayasası'nda, 1971 Anayasası'ndan farklı olarak Anayasa Mahkemesi'nin üye sayısı doğrudan belirlenmiştir, alt bir işlem olan kanun ile düzenlemeye bırakılmamıştır. Buna göre Anayasa Mahkemesi bir Başkan ve on üyeden oluşmalıdır. Ancak 2014 Anayasası ile Arap Baharı öncesi anayasacılığa dönmüştür. 2014 Anayasası'nda, 1971 Anayasası'ndaki düzenleme ile paralel bir şekilde, "bir Başkan ve yeterli sayıda üye" ifadesine yer verilmiştir. 2014 Anayasası'ndaki bu değişiklik, Mısır pratiği dikkate alındığında olumlu karşılanamaz. Daha önce de belirtildiği üzere, Anayasa Mahkemesi, 1980 ve 1990'larda Cumhurbaşkanı Mübarek'in bazı eylem ve işlemlerini iptal ederek bir kontrol ve denge işlevi olmaya çalışmıştır. Mübarek ise Mahkemenin bu tutumuna karşılık olarak, üye sayısını kanun ile yeniden düzenleyerek kontrol edebileceği bir yapıya dönüştürmeye çalışmış ve büyük ölçüde de başarılı olmuştur. Bu nedenle, Anayasa Mahkemesi üye sayısının sabit bir şekilde Anayasa'da düzenlenmesi, önem arz etmektedir⁹⁸.

2012 Anayasası ile, bu metnin yapımı sürecinde yargının, yürütme ile girdiği mücadele nedeniyle, Genel Savcı'yı (Yargıtay Başsavcısı) atama yetkisi Cumhurbaşkanı'na verilmişti. 2014 Anayasası'nda ise bu yetki Yüksek Yargı Konseyi'nin yetki kapsamına dahil edilmiştir. 2014 Anayasası'nın düzenlemesi, Genel Savcı'nın Cumhurbaşkanının görevinden alınması (*impeachment*) sürecinde soruşturmayı yürüten makam olarak yetkilendirilmesi nedeniyle yargı bağımsızlığı açısından olumlu bir gelişme addedilebilir⁹⁹. Ancak, bu olumlu gelişme 2019 Anayasa değişiklikleri ile tersine çevrilmiştir. 2019 değişiklikleri ile Cumhurbaşkanı'na Genel Savcı'yı (m. 189) ve yüksek yargı organlarının başkanlarını atama yetkisi (m. 185) verilmiştir. Bunun yanında, Cumhurbaşkanının, Yüksek Yargı Konseyine başkanlık edeceği ve Konseyin sekreterini atayacağı düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanına bu yetkilerin verilmesi, ülkedeki hukuk sisteminin baştan sona Cumhurbaşkanının kontrolü altına girmesine ve yargı bağımsızlığının büyük ölçüde kaybedilmesine yol açabilecektir. Mısır yargı pratiği bu iddiayı onaylayan birçok karara imza atmıştır. Öncelikle 30 yıl boyunca idame ettirdiği otoriter rejimi altında birçok suç işleyen Hüsnü Mübarek ve görevlileri hakkında beraat kararları verilmiştir. Rabia meydanında güvenlik güçleri tarafından binlerce Müslüman Kardeşler üyesi ve Mısırlı vatandaşın katledilmesi olayları soruşturulmamıştır¹⁰⁰. Neticede Mısır'da devrim, toprağa gömülmüş ve otoriter rejim yeniden ihdas edilmiştir¹⁰¹. Diğer taraftan, 2012 ve 2014 Anayasalarında (sırasıyla m. 169 ve m. 185)

⁹⁸ Biagi, 'The Separation of Powers' (n 89) 393.

⁹⁹ Heliotis (n 81) 144.

¹⁰⁰ Amr Hamzawy, 'Legislating Authoritarianism: Egypt's New Era of Repression' (*Carnegie Endowment for International Peace*, 16 March 2017) 21. <https://carnegieendowment.org/2017/03/16/legislating-authoritarianism-egypt-s-new-era-of-repression-pub-68285> Date of Access 07.10.2022.

¹⁰¹ *ibid* 28.

yargı ile ilgili kanunlarda yargı organlarına danışılacağı ve yargının kendisine ait bir bütçeye sahip olacağı belirtilmiştir¹⁰². Keza, 2012 ve 2014 Anayasalarında yargı bağımsızlığı açısından olmazsa olmaz bir kurum olan Yüksek Yargı Konseyi, üç yerde anılmasına rağmen kurumun kendisi Anayasa’da düzenlenmemiştir. 1971 Anayasası’ndaki bu eksiklik, Arap Baharı anayasaları ile giderilmemiştir.

E. Olağanüstü Hal Yönetimi

Mısır, Arap Baharı öncesi 30 yıl boyunca olağanüstü hal ile yönetilmiş bir ülkedir. 1971 Mısır Anayasası’nın 148’inci maddesine göre olağanüstü hal, Cumhurbaşkanı tarafından belirli bir süre için ilan edilebilir. Cumhurbaşkanı’nın olağanüstü hal kararları, parlamento tarafından onaylanmak zorundadır. Olağanüstü hal süresinin belirli sürelerle uzatılması, Temsilciler Meclisinin kararına bağlıdır (m. 148/4). 1971 Anayasası’nda olağanüstü hal ile ilgili başka bir düzenlemeye yer verilmemiştir.

2012 Anayasası’nda ise olağanüstü hal, hükümete danışıldıktan sonra Cumhurbaşkanı tarafından ilan edilebilir (m. 148). Görüldüğü üzere, olağanüstü hal ilan edilmeden önce hükümet ile istişare etme zorunluluğu getirilmiştir. Cumhurbaşkanı’nın olağanüstü hal kararı, her iki meclisin mutlak çoğunluğu tarafından onaylanmalıdır ve olağanüstü hal süresi altı ayı geçmemelidir. İkinci bir yenilik, olağanüstü halin “sınırlı bir süre” için öngörülebileceği ifadesinin, “altı aylık bir süre” ile değiştirilmesidir. Altı aylık süre dolduktan sonra olağanüstü hal kararı, parlamentonun 2/3 çoğunluğu ile yine altı aylık bir süre için uzatılabilir. Bu süreler esnasında, Fas Anayasası’nda düzenlendiği gibi, parlamento fesh edilemez. Bu hükme rağmen alt meclisin feshedilmiş olması durumunda, üst meclis olan Şura Meclisi, kararı onaylamak ile yetkili kılınmıştır (m. 148/2)¹⁰³. Görüldüğü üzere 2012 Anayasası’nda süre sınırlaması altı ay olarak sabitlenmiş ve olağanüstü hal ilanı öncesi hükümete danışma zorunluluğu getirilmiştir.

2014 Mısır Anayasası’nda, altı aylık olağanüstü hal süresi, üç aya indirilerek olumlu bir adım atılmıştır (m. 154). Ancak, 2014 Anayasası’nda olağanüstü hal döneminde temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması çerçevesinin çizilmemesi, dokunulamaz çekirdek alan gibi bazı güvencelerin veya olağanüstü hale yol açan zorunlu durumların öngörülmemesi, geçmiş uygulamalar dikkate alındığında en-

¹⁰² Abdurrahman Tekin ve Ömer Temel, bunu iyi bir gelişme olarak nitelemektedirler. Bkz. Tekin ve Temel, “Political And Constitutional Developments,” 226. Ancak, anayasalarda yargıya alışılmamış düzeyde ayrıcalık veren bu hükümler, kuvvetler arasındaki dengeyi bozabilmektedir. Bkz. Fedtke, “Comparative Analysis,” 9. Ayrıca, ordu ile birlikte halk iradesi karşısında vesayetçi ve statükocu tutum takınan bir yargı tasviri dikkate alındığında, bu hükümler bir gerileme olarak da yorumlanabilir.

¹⁰³ Bunun dışındaki başka durumlarda da Temsilciler Meclisinin feshedilmesi halinde Şura Meclisinin yetkili olduğu düzenlenmesinin altında, 2012 yılındaki parlamentonun fesh edilmesi tecrübesi yatmaktadır.

diş vericidir¹⁰⁴. Ayrıca, olağanüstü hal ile ilgili parlamentoda aranan nitelikli karar yetersayılarının getirdiği güvenceler, otoriter bir konjonktür altında işlevini yerine getiremeyebilir ve kağıt üstünde kalabilir¹⁰⁵. Nitekim 1971 ve 2014 Anayasaları dönemlerindeki olağanüstü hal uygulamaları bu gerçeği tasdik etmiştir.

F. Devlet Başkanının Anayasa Değişikliği Prosedürüne İlişkin Yetkileri

Mısır'da 1971 Anayasası'nda zor bir anayasa değişikliği prosedürü öngörül- müştür. Buna rağmen, otoriter rejim bağlamında 2005 ve 2007 değişiklikleri, Cum- hurbaşkanı Mübarek tarafından kolaylıkla yapılabilmıştır. 1971 Anayasası'nın 189'uncu maddesine göre Cumhurbaşkanı anayasa değişikliği teklifini herhangi bir sınırlandırma olmaksızın verebilirken; Temsilciler Meclisi ancak üye tamsayısının 1/3 ile teklif verebilir. Teklif ister yürütme ister yasamadan gelsin teklifin kabul edilebilmesi için, öncelikle yasama organının üye tamsayısının mutlak çoğunluğu gerekmektedir. İki aylık serinleme süresi geçtikten sonra bu sefer teklif, meclis üye tamsayısının 2/3 çoğunluğu ile kabul edilmelidir. Teklifin parlamento tarafından bu karar yetersayısı ile kabul edilmesinden sonra, anayasa değişikliği teklifinin halkoy- lamasına sunulması her halükarda söz konusudur.

Arap Baharı sonrası 2012 Anayasası ile Cumhurbaşkanı'nın anayasa değişikliği teklif etme yetkisi sona erdirilmiştir. Ayrıca, Temsilciler Meclisinden gelen anayasa değişikliği tekliflerinde sadece beş üyenin imzası yeterli hale getirilmiştir. Bu iki değişiklik, parlamentonun güçlendirilmesi ve kurucu iktidar yetkisini kullanmasının kolaylaştırılması açısından oldukça önemli adımlardır. 2012 Anayasası'nın getirdiği diğer bir farklılık, tekliften sonraki ilk oylamada, teklifin, her iki Meclis tarafından 2/3 çoğunluk ile kabul edilmesi gerektiğidir. Anlaşıldığı üzere, 2012 Anayasası'nda, teklifin kabul edilmesi sürecinde artık sadece Temsilciler Meclisinin kabulü yeterli değildir, Şura Meclisinin de 2/3 çoğunluğunun kabulü sağlanmalıdır. Diğer taraftan, 2012 Anayasası'nda, değişiklik prosedürüne ilişkin serinleme süresi, ikinci oylama- da 2/3 kabul yetersayısı ve halkoylaması prosedürü aynen korunmuştur.

2014 Anayasası ile parlamentonun anayasa değişikliği teklif etme yetkisini zor- laştırılmıştır. Teklif için 2012 Anayasası'nda belirtilen beş üye yerine, 2014 Anaya- sası'nda parlamentonun 1/5 çoğunluğunun imzası öngörülmüştür. 2014 Anayasası ile gelen diğer bir değişiklik, otoriter zihniyetin izlerini taşımaktadır. 2014 Anayasası'nın 226'ncı maddesinin son fıkrasına göre Cumhurbaşkanı'nın yeniden seçilebilmesi veya Anayasa'da belirtilen özgürlük ve eşitlik ilkesi değiştirilemez; ancak, daha büyük güvence sağlanması durumunda bu konularda da değişiklik yapılabilir. Sisi'nin 2014 Anayasası, muhtemelen, "Cumhurbaşkanı'nın yeniden seçilebilmesi" düzenlemesinin değiştirilemez anayasa hükümleri arasında yer aldığı yeryüzündeki tek Anayasa olabilir.

¹⁰⁴ Choudhry and Stacey (n 77) 147.

¹⁰⁵ Tekin and Temel (n 73) 222.

G. Sivil – Asker İlişkileri

Mısır’da askeri yargı, özellikle ordunun sistem içinde kendisini daha korunaklı kılması ve varlıklarını koruması açısından önemli bir rol oynamaktadır¹⁰⁶. Mısır’da 1971 Anayasası’nda askeri mahkemelerin görev alanı belirtilmemişti, yasama alanına bırakılmıştı. Arap Baharına kadarki süreç içerisinde de siviller, askeri mahkemelerde yargılanmışlardır.

2012 Anayasası m.198/2’ye göre siviller, silahlı kuvvetlere zarar veren suçlar dışında askeri mahkemeler önünde yargılanamaz. Silahlı kuvvetlere zarar verme eylemi, “doğrudan bir saldırıyı temsil eden” hareketler olarak daha açıklayıcı bir şekilde tanımlandı. Ordunun ekonomi içinde birçok kurum ve şirketi bulduğundan dolayı ordu yine geniş bir yargı yetkisine sahip oldu. 2014 Anayasası ise sivillerin askeri mahkemede yargılanacağı durumları ayrıntılı bir şekilde sayarak geniş bir istisnai alan oluşturmuştur. Anayasa’da belirtilen yerlerde suçun bir sivil veya asker tarafından işlenmesi açısından bir fark söz konusu değildir¹⁰⁷. Böylelikle 2014 Anayasası, askeri yargının yetki alanını genişlettiğinden 2012 Anayasası’na nazaran bir gerilemedir.

2012 Anayasası, sivil ve hesap verilebilir yönetimi yok eden bir şekilde orduya önemli ayrıcalıklar vermiştir. Ordunun bütçesinin halkın denetiminden kaçırılması ilk defa 2012 Anayasası’nda dile getirilmiştir¹⁰⁸. Ayrıca, orduya ayrılan bütçe tek bir kalemde belirtilecektir. Mısır’da ordunun bütçesi eskiden de halkın denetiminden kaçırılıyordu; ancak, ilk defa 2012 Anayasası ile bu denetim yoksunluğu hukuklaştırılmıştır¹⁰⁹. 2014 Anayasası, bu maddeyi korumuştur.

Anayasa, sivillerin silahlı kuvvetlere zarar vermeleri kapsamında işledikleri suçlardan dolayı askeri mahkemelerde yargılanabileceklerini düzenlemiştir. Ayrıca, ilk defa savunma bakanının askeri sınıf personeli arasından atanması zorunluluğu getirilmiştir¹¹⁰. 2014 Anayasası’nın hükümleri ise Cumhurbaşkanı ile ordu arasındaki ilişkiyi belirten önemli hükümler ihtiva etmektedir ve bu hükümler, geçmişteki anayasalardan kesin bir ayrılığı temsil etmektedir¹¹¹. 2014 Anayasası’nda orduya verilen ayrıcalıklar devam ettirilmiştir ve hatta 2012 Anayasası’ndan daha fazla güçlendirilmiştir¹¹². 2014 Anayasası ise iki Cumhurbaşkanlığı dönemi boyunca Milli Savunma Bakanı’nın Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi tarafından onaylanması zorunluluğunu getirmiştir.

¹⁰⁶ Shams Al Din Al Hajjaji ‘Government by Judiciary in Islam: Islamic Theory of Government and Mal/Practice of Muslim Governments (Turkey, Saudi Arabia, Egypt and Morocco)’ (2018) 48 (2) California Western International Law Journal 283, 327.

¹⁰⁷ ibid 328.

¹⁰⁸ Bernard-Maugiron ‘State Powers and Constitution’ (n 13) 124.

¹⁰⁹ ibid 124-125.

¹¹⁰ ibid 125.

¹¹¹ Heliotis (n 81) 144.

¹¹² Bernard-Maugiron ‘State Powers and Constitution’ (n 13) 124.

2012 Anayasası'nın başlangıç hükümlerinde ordu ile ilgili şu ifadeler yer verilmiştir: "Defending the homeland is an honour and an obligation. Our armed forces are a neutral, professional national institution that does not interfere in the political process. It is the country's defensive shield". 2014 Anayasası, 2012 Anayasası'nın başlangıç hükümlerinde belirtilen ordunun siyasi sistem içindeki rolü ve yerine dair önemli ifadeleri kaldırarak yine ordu lehine bir adım atmıştır. Sonuç olarak, sivillerin, Mısır siyasi sahnesinde oldukça önemli bir rol oynamış orduyu siyasi alandan hiç değilse normatif düzeyde uzakta tutma çabası boşa çıkarılmıştır. Diğer taraftan da 2012 Anayasası'nda orduya birçok ayrıcalık ve imtiyaz verildiği gerçeği de unutulmamalıdır.

2019 değişiklikleri ile silahlı kuvvetlerin rolü genişletilmiştir. Silahlı kuvvetler, temel hak ve özgürlüklerin, demokrasinin ve devletin koruyucusu ve idame ettiricisi rolüne yükseltilmiştir¹¹³. Ayrıca, askeri mahkemelerin yargı yetkisi, 2012 Anayasası'ndaki "doğrudan saldırı" yerine "herhangi bir saldırı" ifadesinin yerleştirilmesiyle genişletilmiştir¹¹⁴.

IV. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER

Arap Baharı sonrası 2012 ve 2014 Mısır Anayasaları, önceki 1971 Anayasası ile karşılaştırıldığında temel hak ve hürriyetlerin düzenlenişi bakımından çok daha ileri güvenceler taşımıştır. Bu anayasalarda temel hak ve hürriyetler, kelime sayıları itibarıyla daha yoğun bir şekilde düzenlenmiş ve daha çok sayıda temel hak ve hürriyet tanınmıştır. Bu şekli gelişmeler yanında, temel hak ve hürriyetler maddi anlamda da kısmen güçlendirilmişlerdir.

A. Medeni ve Siyasi Haklar

Otoriter rejimlerde uygulamada sıklıkla ihlal edilen hakların başında, medeni ve siyasi haklar gelmektedir. Bu rejimler, halk arasındaki hoşnutsuzluğun görünür olmaması ve bunun artmaması amacıyla toplanma ve gösteri yürüyüşü hürriyetini ve örgütlenme hürriyetini sınırlandırma eğiliminde olmuşlardır. Dahası baskılanan diğer bir hürriyet, yolsuzluk ve haksızlıkların ortaya çıkmasını ve yayılmasını engellemek amacıyla ifade hürriyetidir. Medeni ve siyasi haklar ile ilgili kişi hürriyeti ve güvenliği hakkı, toplanma ve örgütlenme hürriyeti, ifade hürriyeti ve basın hürriyeti, Arap Baharı sürecinin getirdiği ruh ve talepler ile irtibatlı bir şekilde 1971 Anayasası ile karşılaştırıldığında daha güvenli bir şekilde düzenlenmiştir.

B. Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Haklar

Arap Baharı nedenleri (sosyal adalet talebi, vs.) ile irtibatlı bir şekilde Anayasalarda sosyal, ekonomik ve kültürel haklar, daha çok ve daha ileri bir düzeyde ta-

¹¹³ Amnesty International, 'Egypt: Parliament Should Reject Proposed Constitutional Amendments' (8 April 2019) 3, <https://www.amnesty.org/en/documents/mde12/0147/2019/en/> Date of Access 14.06.2022

¹¹⁴ ibid 1.

nınmıştır. 2014 Mısır Anayasası'nda, 2012 Anayasası'nda düzenlenen ekonomik, sosyal ve kültürel hakların benimsenmesinin yanı sıra, yeni haklar tanınmış ve daha ayrıntılı düzenlemelere gidilmiştir. Ancak bu hakların çoğu önemli ve belirli bir etkiden yoksundur¹¹⁵. Nitekim 2014 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden bu yana geçen 8 yıldaki uygulama, bu görüşü destekler niteliktedir.

2012 Anayasası'nda sosyal ve ekonomik haklara, medeni ve siyasi hakları düzenleyen ikinci bölümden sonra ayrı bir bölüm (III) olarak yer verilmiştir. Bu bölümde, 1971 Anayasası'nda tanınan sosyal ve ekonomik haklar benimsenmekle¹¹⁶ birlikte ek olarak yeni tanınan sosyal, ekonomik ve kültürel haklar yer almıştır. 2012 Anayasası *yeni ekonomik hak ve hürriyetler* açısından; tarımın korunması (m. 15), kırsal bölgelerin ve çöllerin geliştirilmesi (m. 16), sanayinin korunması (m. 17), doğal kaynakların geliştirilmesi ve korunması (m. 18), Nil Nehri ve su kaynaklarının korunması (m. 19), sahil, deniz ve su yollarının korunması (m. 20), bütün mülkiyetlerin korunması (m. 21), kooperatiflerin desteklenmesi ve bağımsızlıklarının garanti edilmesi (m. 23), hayır kurumları sisteminin canlandırılması ve teşvik edilmesi (m. 25) düzenlenmiştir. *Sosyal hak ve hürriyetler* açısından, 2012 Anayasası'na göre devlet, sosyal adaleti gerçekleştirmeyi ve bütün vatandaşların düzgün bir hayat yaşamasını sağlamak için sosyal dayanışmayı temin edecek araçları sağlamayı taahhüt eder (m. 8). Ayrıca, grev hakkı¹¹⁷ (m. 64), sosyal güvenlik hakkı (m. 66), çiftçi, tarım işçisi ve gündelik işçilere yeterli bir aylık bağlanması (m. 67), yeterli konut, temiz su ve sağlıklı gıda hakkı (m. 68), spor yapma hakkı (m. 69), çocukların hakları¹¹⁸ (m. 70), çocukların ve gençlerin korunması ve maddi/manevi gelişimlerinin desteklenmesi¹¹⁹ (m. 71), engellilerin desteklenmesi (m. 72), bütün baskı, sömürü ve fuhuş formlarının yasaklanması (m. 73) gibi düzenlemelere de yer verilmiştir. 2012 Anayasası'nda yeni *kültürel haklar* ile ilgili olarak milletin kültürel mirasının korunması ve devletin kültürel

¹¹⁵ Michael Meyer-Resende, 'Egypt: In-Depth Analysis of the Main Elements of the New Constitution' (Directorate-General For External Policies of The Union, 2014) 12, 13, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/433846/EXPO-AFET_NT\(2014\)433846_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/433846/EXPO-AFET_NT(2014)433846_EN.pdf) Date of Access 18.10.2022.

¹¹⁶ 1971 Anayasası'nda da tanınan, ancak yeniden düzenlenen haklar şunlardır: Eğitim hakkı (m. 58), akademik hürriyet (m. 59), okuma yazma bilmemezlikle mücadele (m. 61), sağlık hakkı (m. 62), çalışma hakkı (m. 64), sendika hakkı (m. 53), şehitlik (m. 65), işsiz, yaşlı ve sakatların desteklenmesi hakkı (m. 66).

¹¹⁷ Barışçıl grev hakkı ilk kez 2012 Mısır Anayasası'nın 64'üncü maddesinde tanınmıştır. 2014 Anayasası'nda ise bu hak, 15'inci maddede düzenlenmiştir.

¹¹⁸ Çocukların anayasal hakları 2012 Anayasası'nda ayrıntılı bir şekilde tanınmıştır. Buna göre bütün çocuklar, güzel isim (*proper name*) hakkı, aile bakımı, temel beslenme, barınma, sağlık hizmetleri, dini, duygusal ve bilişsel gelişim hakkına sahiptir (m. 70/1). Devlet, ailesini kaybeden çocuklara bakmayı ve onları korumayı taahhüt eder; ayrıca engelli çocukların haklarını, rehabilitasyonlarını ve toplumla bütünleşmelerini garanti eder (m.70/2). Zorunlu eğitim öncesi çocuk işçiliği yasaklanmıştır (m. 70/3). Son olarak, çocukların suç soruşturma ve kovuşturmalarına ilişkin ayrı hükümler düzenlenmiştir (m. 70/4).

¹¹⁹ Gençlerin siyasal katılım ile ilgilenmelerinin teşvik edilmesi öngörülmüştür (m. 71).

hizmetleri gerçekleştirmeye çalışması (m. 46) düzenlenmiştir.

2014 Mısır Anayasası, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar açısından, öncelikle 2012 Anayasası'nda düzenlenenleri benimsemiştir. Ayrıca, yeni haklar düzenlemiş ve daha ayrıntılı düzenlemelere gidilmiştir. 2014 Anayasası'nda, ekonomik haklar açısından balıkçılığın korunması (m. 30) düzenlenmiştir. İş hayatı ile ilgili iş ilişkilerinde işçilere yeni haklar verilmiştir (m. 13). Bilgi alanının güvenliğinin korunması, ekonomi ve güvenlik sisteminin bir parçası görülerek düzenlenmiştir (m. 31). 2012 Anayasası'nda tanınan konut hakkı, 2014 Anayasası'nda iki farklı maddede yeniden düzenlenmiştir (m. 41, 78). Süveyş Kanalı'nın korunması ve geliştirilmesi de 2014 Anayasası ile anayasal güvenceye kavuşturulmuştur (m. 43). Çocukların hakları yeniden ele alınmıştır. 2014 Anayasası'na göre, çocuğun uygun/güzel isim hakkı, salt isim hakkı olarak değiştirilmiştir (m. 80/1). Ayrıca, 18 yaşına ulaşmayanların çocuk kabul edileceği ve yeni bir hak olarak zorunlu aşılarla ücretsiz sahip olma hakkı (m. 80/1) ve her çocuğun altı yaşına kadar bir çocukluk merkezinde erken eğitim alma hakkının bulunduğu düzenlenmiştir (m. 80/4). 2014 Anayasası'nda kültür hakkı ayrıntılandırılmıştır. 2012'deki "milletin kültürel mirası" ifadesi yerine "Mısır'ın Firavun, Kıpti, İslam ve modern dönemlerinin her türlü maddi ve manevi medeniyet ve kültürel mirasları" olarak değiştirilmiştir (m. 50).

C. Üçüncü Kuşak Haklar

Arap Baharı öncesinde üçüncü kuşak haklara dair bir düzenleme bulunmazken, Arap Baharı süreci, yeni anayasalarda (2014 Tunus Anayasası, 2011 Fas Anayasası, 2020 Cezayir ve Mısır Anayasaları) bu hakların yeşermesine yol açmıştır.

1971 Anayasası'nda üçüncü kuşak hak olarak sadece çevrenin korunması hakkına (m. 59) yer verilmiştir. 2012 Anayasası'nın 63'üncü maddesinde sağlıklı ve güvenilir bir çevrede yaşama hakkı (m. 63) düzenlenmiştir. 2014 Anayasası'nda ise kolektif haklar geniş bir çerçevede ele alınmıştır. 2014 Anayasası, çevre hakkını (m. 46), sahil, göl, deniz, doğal kaynak ve mineral sularının korunması hakkını (m.45), Nil nehrinin korunmasını (m. 44), Süveyş Kanalı'nın korunmasını (m. 43), Mısır kültür kimliğinin korunmasını (m. 47), anıt ve eski yapıtların korunmasını (m. 49), kültürel mirasın korunmasını (m. 50) düzenlemiştir. Anayasa'da bilgi alanının korunması (m. 31) da yeni bir hak olarak tanınmıştır.

Arap Baharı sonrası yeni anayasal metinlerin genel eğilimlerinden ve özelliklerinden biri de *azınlık haklarının* güçlendirilmesidir. Bu olgu, Arap Baharı protestoları sırasında marjinalleştirilen ve kültürel hakları çığnayan grupların taleplerinin belirli bir ölçüde de olsa karşılandığını göstermektedir¹²⁰. Mısır'da, ülke nüfusunun neredeyse % 10'unu Hristiyanlar oluşturmaktadır. 2012 Anayasası'nın 3'üncü maddesinde, Hristiyan ve Yahudi hukuklarının, bu inançları takip edenlerin kişisel statü, din işleri ve ruhani liderlerini tayin hususlarında temel kaynak kabul edileceği düzenlenmiştir. Bunun dışında, 2012 Anayasası'nda Hristiyan ve Yahudi azın-

¹²⁰ Porras-Gómez, 'The New Arab Bills of Rights' (n 111) 76.

İklarla ilgili bir hüküm bulunmamaktadır. 2014 Anayasası'nda söz konusu hüküm korunmuştur. Bunun yanında, Hristiyan vatandaşların bazı haklarını teminat altına alan özel hükümlere de yer verilmiştir. 2014 Anayasası'nın başlangıç hükümlerinde Mısır'ın medeniyet köklerinin farklı karakterlerine referansta bulunulmuştur. Bu referans, Anayasa'nın içinde de kendisine yer bulmuştur. Anayasa'nın 47'inci maddesinde devletin, Mısır kültürel kimliğini, onun çeşitli medeniyet kökleri ile birlikte koruyacağı ifade edilmiştir. Anayasa'nın 235'inci maddesine göre, Anayasa yürürlüğe girdikten sonra oluşturulan ilk parlamento, Hristiyanların dini ibadetlerini daha iyi bir şekilde yerine getirebilmelerini sağlamak amacıyla kiliselerini organize etmeyi ve onarmayı öngören bir kanun çıkartmakla yükümlüdür. Ayrıca, 2014 Anayasası'nın yürürlüğe girmesi sonrası oluşturulan ilk mecliste, Hristiyanların uygun bir şekilde temsil edilmesinin sağlanacağı açıkça düzenlenmiştir (m. 244). Son olarak, Hristiyanların yerel mecliste uygun bir temsilinin (m. 180) sağlanacağı belirtilmiştir.

D. Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması Rejimi

Temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması rejimi bakımından Arap Baharı anayasaları, 1971 Anayasası'na nazaran daha ileri bir düzenleme getirmiştir. Ancak, 2012 ve 2014 Anayasalarında bu anlamda bir fark bulunmamaktadır.

1971 ve 2012 Anayasalarında genel bir maddî sınırlandırma cümlecği kabul edilebilecek bir düzenleme bulunmuştur¹²¹. Toplum üzerindeki bu sınırlandırma cümlecği, 2014 Anayasası ile kaldırılmıştır. Bununla birlikte, 2014 Anayasası'nda "geri alım ifadesi" potansiyeli olan birçok kanun ile sınırlandırma cümlecği oldukça geniş bir şekilde yer almıştır¹²². Bu hak ve hürriyetlerden birine örnek vermek gerekirse, Anayasa'nın 12'nci maddesinde hiçbir kimsenin çalışmaya zorlanamayacağı düzenlenmiştir; ancak, kanunda belirtilen durumlarda çalışma zorunlu olabilir. Görüldüğü üzere hangi durumlarda zorunlu çalışmanın vuku bulacağı, tamamen parlamentonun iradesine bırakılmıştır. Bu madde gibi 21 maddede temel hak ve hürriyetin sınırlarının kanun ile çizileceği ifade edilmiştir¹²³. Bu tarz bir düzenlemeyle, parlamentoya temel hak ve hürriyetleri düzenleme konusunda geniş bir takdir yetkisi verilmektedir. Söz konusu geniş takdir yetkisi, temel hak ve hürriyetlerin aşırı sınırlandırılmasına neden olabilir.

¹²¹ 2012 Anayasası'nın 11'inci maddesinde, 1971 Mısır Anayasası'nın 12'nci maddesindeki düzenlemeye benzer şekilde şu hükme yer verilmiştir: "The state safeguards ethics, public morality and public order, a high level of education and of religious and patriotic values, scientific knowledge, Arab culture, and the historical and cultural heritage of the people. The foregoing is in accordance with the law".

¹²² 1971 Anayasası'nda 9 adet olan kanuni sınırlandırma cümlecği, 2014 Anayasası'nda 21'e çıkarılmıştır. Bkz. Antonio-Martín Porrás-Gómez 'Limitation Clauses and Constitutional Transformation: The Case of the New Arab Constitutions' (2021) 18 (1) Muslim World Journal of Human Rights 167, 181.

¹²³ ibid.

Parlamentonun geniş takdir yetkisini çevreleyecek bir düzenlemeye “sınırlandırma klozu” başlıklı 2012 Anayasası m. 81/2 ve 2014 Anayasası m. 92/2 maddesinde yer verilmiştir. Anılan düzenlemelere göre temel hak ve hürriyetin kullanılmasına ilişkin düzenlemeler kanun ile yapılmalı ve ilgili hak ve hürriyet “özüne ve temeline dokunmayacak şekilde” (*in such a way as infringes upon their essence and foundation*¹²⁴) sınırlandırılmalıdır. Ayrıca 2012 Anayasası’nın 81’inci maddesinin üçüncü fıkrası temel hak ve hürriyetlerin, Anayasa’nın “devlet ve toplum” bölümünde (m. 8-13) belirttiği öğeler ile uyumlu bir şekilde kullanılacağını ifade etmiştir. 2012 Anayasası, bu açıdan 1971 Anayasası’nın öngördüğü temel haklar üzerindeki maddî sınırlandırmayı devam ettirmiştir. Bir yenilik, temel hakların “özüne ve temeline dokunmama” ilkesinin tanınmasıdır. 2014 Anayasası, “özüne ve temeline dokunmama” ilkesi’ni benimsemekle birlikte, 1971 ve 2012 Anayasası’nın öngördüğü maddî sınırlandırmayı kaldırmıştır. Dolayısıyla 2014 Anayasası’nın, kamu ahlakı, kamu düzeni, dini ve etik değerler yanında tarihi ve kültürel mirasın korunmasına yaptığı vurgu, temel hakların sınırlandırılmasında dikkate alınmayacağından, temel haklar rejimi daha seküler ve modern bir çerçevede yorumlanabilir.

2014 Anayasası’ndaki “özüne ve temeline dokunmama ilkesi”, hakkın özünü tanımlamaya yardım edecek anayasal ilkelerin belirtilmemesi nedeniyle, parlamentoya anayasa mahkemesi hakimlerine belirli bir takdir yetkisi vermektedir¹²⁵. Bu nedenle, Mısır’da temel hakların sınırlandırılmasında bu ölçütün getirilmesi yeterli değildir. Sınırlamanın mümkün olduğu kadar dar, yani “zorunlu” (*necessity*) ve orantılı (*proportional*) olması gerektiği, burada gözardı edilmiştir¹²⁶. Arap Baharı öncesi dönemde “kanun ile düzenlenir” ifadesinin bir geri alım ifadesine dönüştürüldüğü dikkate alındığında, 2012 ve 2014 Anayasalarında temel hakların kötüye kullanılmasını engelleyecek sıkı tedbirlerin alınması gerekirdi. Ancak, alınan bu tedbirlerin yeterli olduğu söylenemez. Diğer taraftan, 2014 Mısır Anayasası üzerinde yeni maddî sınırlandırmalar söz konusudur. Bunların en başında, sivillerin askeri mahkemelerde yargılanmasına izin veren Anayasa’nın 204’üncü maddesi gelmektedir. Bireylerin askeri mahkemelerde yargılanması, hak ve hürriyetlerinin birçoğunun sınırlandırılması anlamına geleceğinden önemli bir maddî sınırlandırma olarak kabul edilmektedir¹²⁷. Bunun yanında, 2014 Anayasası’nın 70, 73 ve 75’inci maddelerinde ilgili temel hak ve hürriyetler üzerinde usuli sı-

¹²⁴ Esra Çetinkaya, Anayasa’nın 92’nci maddesindeki ilgili ifadeyi, “özüne ve ruhuna dokunma” şeklinde çevirmiştir. Esra Çetinkaya (n 42) 615, 643. 2014 Mısır Anayasası’nın arapça asıl metninde “أصلها وجوهرها” ifadesi vardır. Söz konusu ifadedeki “جوهر” (*cevher*) kelimesi, “öz” olarak çevrilebilir. Ancak “أصل” (*asıl*) kelimesinin, “köken, kaynak, temel” gibi bir anlamı vardır. Bu nedenle, Anayasa metnindeki ilgili ifade “öz ve temeli” şeklinde çevrilmiştir.

¹²⁵ Abdurrahman Eren *Özgürlüklerin Sınırlanmasında Demokratik Toplum Düzeninin Gereklileri* (Beta Yayınları, 2004), 100.

¹²⁶ Meyer-Resende (n 116) 12.

¹²⁷ Porras-Gómez, ‘Limitation Clauses’ (n 128) 182.

nırlandırmalar öngörülmüştür. Örneğin, Anayasa'nın 73'üncü maddesine göre vatandaşlar, kanunda gösterildiği şekilde yetkili makamlara *bildirimde* bulunmak suretiyle toplantı ve gösteri düzenleme hakkına sahiptir.

Ancak, Arap Baharı anayasalarının normativite düzeylerindeki yükselmenin pratikte bir etkisinin yaşanması mümkün olmamıştır. Dahası, Mısır'da 2013 yılında gerçekleşen askeri darbe sonrası kamusal hak ve hürriyetlerde bariz bir gerileme yaşanmıştır¹²⁸. 2012 seçimlerinde oyların neredeyse yarısını alan, siyasal ideoloji olarak halkın çoğunluğunu temsil eden Müslüman Kardeşler hareketi, terör örgütü ilan edilmiş, yüzlerce üyesi toplantı ve gösteri hürriyetlerini kullanırken katledilmiş, binlercesi tutuklanmış ve işkencelere maruz kalmıştır. Freedom House'un 2022 yılı derecelendirmesine göre Mısır *özgür olmayan* ülkeler kategorisindedir¹²⁹. Diğer taraftan, sosyal ve ekonomik haklar bir temenniden öteye gidebilmiş değildir. Örneğin, 2014 Mısır Anayasası'nda sağlık harcamalarının gayrisafi milli hasılanın % 3'ünden az olamayacağı hükmü getirilmiştir; ancak, pratikte bu kurala uyulmamıştır¹³⁰.

SONUÇ

Bu araştırma ile Arap Baharı sürecinin önemli bir örneği olan Mısır'da meydana getirilen yeni anayasalar hem Arap Baharı öncesi açısından hem kendi aralarında bir karşılaştırma yapılarak incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Mısır, Arap Baharı sonrası anayasalarında da İslami anayasacılık serüvenini devam ettirmektedir. 2012 Anayasası'nın aksine 2014 Anayasası daha seküler ve liberal bir eğilim taşımasına rağmen Mısır anayasacılığının din ve hukuk arasındaki ilişkisi korunmuştur. Hükümet sistemleri bakımından, 2012 Anayasası, 2014 Anayasası ile kıyaslandığında kuvvetler arasındaki denge ve denetleme, hesap verilebilirlik ve yargı bağımsızlığı açısından daha ileri düzenlemeler getirmiştir. Bu yönüyle 2014 Anayasası, daha az anayasacı güvenceler taşımaktadır. 2014 Anayasası'nın 2012 Anayasası'ndan daha ileri olduğu tek alanın temel hak ve hürriyetler olduğu açıktır. 2014 Anayasası'nda, daha önceki anayasal metinlerin tanıdığı temel hak ve hürriyetlere yer verilmenin yanı sıra daha çok sayıda temel hak ve hürriyet düzenlenmiş ve bunlar maddi olarak da kısmen güçlendirilmiştir. Ancak, temel hak ve hürriyetler alanında anayasal normativite açısından yaşanan bu ilerlemenin, otoriter bağlam nedeniyle pratikte bir etkisi görülmemiştir. 2012 Anayasası'nın yapım sürecinde yerine getirilmesi beklenen katılım, kapsayıcılık ve şeffaflık kriterlerinin büyük ölçüde sağlandığı söylenebilir. Ancak, 2014 Anayasası'nın yapım sürecinde katılım, kapsayıcılık ve şeffaflık kriterlerinin karşılanmaması, 2014 Anayasası'nın meşruiyetini oldukça zedelemiştir. Sisi rejimi sona erdiğinde veya devrildiğinde, Mübarek rejiminde olduğu gibi yapılacak ilk iş, 2014 Anayasası'nı değiştirmek olacaktır.

¹²⁸ Melián, "Public Right and Liberties," 220.

¹²⁹ Freedom House 'Countries and Territories: Global Freedom Scores' <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores> Date of Access 23. 10. 2022.

¹³⁰ Al-Ali *Arab Constitutionalism* (n 22) 216.

KAYNAKÇA

Abdelaal M, 'Religious Constitutionalism in Egypt: A Case Study' (2013) 37 (1) Fletcher Forum of World Affairs 35-51.

Akbulut O, *Anayasal Dinsel Çoğulculuk* (On İki Levha Yayıncılık 2016).

Al-Ali Z, *Arab Constitutionalism: The Coming Revolution* (Cambridge University Press 2021).

Al-Ali Z, 'The new Egyptian constitution: an initial assessment of its merits and flaws' (*Open Democracy*, 26 December 2012) <https://www.opendemocracy.net/en/new-egyptian-constitution-initial-assessment-of-its-merits-and-flaws/> Date of Access 06.10.2022.

Al Hajjaji S A D, 'Government by Judiciary in Islam: Islamic Theory of Government and Mal/Practice of Muslim Governments (Turkey, Saudi Arabia, Egypt and Morocco)' (2018) 48 (2) California Western International Law Journal 283-339.

Al-Monitor, 'Egypt cracks down on blasphemy in wave of arrests' (17 November 2020) <https://www.al-monitor.com/originals/2020/11/egypt-arrests-christians-muslims-insulting-religion.html#ixzz7en0FbLMA> Date of Access 13.09.2022

Al Sayyid M K, 'The Fight over Institutions in Post-Revolution Egypt' (2017) 16 (2), *Égypte/Monde arabe* 59-69.

Arjomand Saïd A, "Revolution and Constitution in the Arab World, 2011–12", in Mehran Kamrava (ed), *Beyond the Arab Spring: The Evolving Ruling Bargain in the Middle East* (Oxford University Press, 2014).

Aswad Evelyn M, 'The Role of Religion in Constitutions Emerging from Arab Spring Revolutions' (2015) 16 (1) *Georgetown Journal of International Affairs* 159-169.

Bahlul R, 'Religion, Democracy, and the 'Dawla Madaniyya' of the Arab Spring' (2018) 29 2 *Islam and Christian-Muslim Relations* 1-18.

Bernard-Maugiron N, 'Religious References in the Constitutions of the Arab World: Islamization of the Constitution or Constitutionalization of Religion?' in Anja Schoeller-Schletter, *Constitutional Review in the Middle East and North Africa* (Nomos, 2021).

Bernard-Maugiron N, 'State Powers and Constitution Drafting Processes in Post-Revolutionary Transition in North-Africa' in Senén Florensa (ed), *The Arab Transitions in A Changing World: Building Democracies in Light of International Experiences*, (IEMed 2016).

Biagi F, 'Constitution Drafting After the Arab Spring: A Comparative Overview' (2022) 29 (1) *Indiana Journal of Global Legal Studies* 1-57.

Biagi F, ‘The Separation of Powers and Forms of Governments in the MENA Region Following the ‘Arab Spring’: A Break with the Past?’ (2018) (2) *Diritto Pubblico Comparato ed Europeo* 381-422.

Brown N J., ‘Comparing the Religion-State Divide in the Arab World: Constitutions’ (*Sharia Source at Harvard Law School*, Policy Brief No. 1, April 2017) 9. <https://beta.shariasource.com/documents/2897#page=4> Date of Access 01.09.2022.

Brown N J. and Lombardi C B., ‘Contesting Islamic Constitutionalism after the Arab Spring: Islam in Egypt’s Post-Mubarak Constitutions’, in Rainer Grote and Tilmann Röder (eds), *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring* (Oxford University Press 2016).

Cesari J, *The Awakening of Muslim Democracy: Religion, Modernity, and the State* (Cambridge University Press, 2014).

Choudhry S and Stacey R ‘Semi-Presidentialism as Power Sharing: Constitutional reform after the Arab Spring’ (*International IDEA*, Center for Constitutional Transitions at NYU Law, 2014).

Cross E and Sorens J, ‘Arab Spring Constitution making: Polarization, Exclusion, and Constraints’ (2016) 23 (7) *Democratization* 1292-1312.

Çetinkaya E, ‘2014 Mısır Arap Cumhuriyeti Anayasasının Tercümesi ve Genel Değerlendirmesi’ (2017) LXXV İÜHFİM - Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal’a Armağan Özel Sayısı 615-668.

Dupret B, ‘The Relationship between Constitutions, Politics and Islam: A Comparative Analysis of the North African Countries’ in Rainer Grote and Tilmann J. Röder (eds), in *Constitutionalism, Human Rights and Islam after the Arab Spring* (Oxford University Press 2016).

El-Daghili S, ‘Al-Dawlah al-Madaniyah: A Concept to Reconcile Islam and Modern Statehood,’ in Rainer Grote and Tilmann Röder, *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring* (Oxford University Press, 2016).

El-Karadâvi Y, (çev. Hüsametdin Cemal), *İslam’da Devlet Meşhuru* (2. Baskı, Nida Yayınları 2016).

El-Sadany M, ‘Human Rights in the Constitution: A Survey of the Arab Uprisings’ (*Arab Center Washington DC*, 24 May 2017) <https://arabcenterdc.org/resource/human-rights-in-the-constitution-a-survey-of-the-arab-uprisings/> Date of Access 19.10.2022.

Erdoğan A, “Electoral and Constitutional Transitions: Tunisia and Egypt” (Summer 2020) 27 (2) *Middle East Policy* 57-68.

Eren A, *Özgürlüklerin Sınırlanmasında Demokratik Toplum Düzeninin Gereklere* (Beta Yayınları, 2004).

Fedtke J, 'Comparative Analysis between the Constitutional Processes in Egypt and Tunisia - Lessons Learnt. Overview of the Constitutional Situation in Libya' (*Directorate-General For External Policies of The Union*, 2014) [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EXPO-AFET_NT\(2014\)433840](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EXPO-AFET_NT(2014)433840) Date of Access 05.10.2022.

Freedom House 'Countries and Territories: Global Freedom Scores' <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores> Date of Access 23. 10. 2022.

Genauer J, 'Comparing Inclusion in Constitution-making in Egypt, Tunisia, and Iraq' (2021) 26 (6) *Journal of North African Studies* 1190-1220

Grote R and R T J., 'Prologue: Constitutional Debates in the Arab Spring' in Rainer Grote and Tilmann J. Röder (eds), *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring* (Oxford University Press, 2016).

Hamad M, 'The Rocky Road to the Second Republic: The Birth and Battles of Egypt's Constitution' in Ergun Özbudun (ed), *Regime Changes and Transitions in Arab Spring Countries* (Küre Yayınları, 2014).

Hamzawy A, 'Legislating Authoritarianism: Egypt's New Era of Repression' (*Carnegie Endowment for International Peace*, 16 March 2017) <https://carnegie-endowment.org/2017/03/16/legislating-authoritarianism-egypt-s-new-era-of-repression-pub-68285> Date of Access 07.10.2022.

Heliotis N, 'A Textual Analysis of Presidential Policy under the 2014 Egyptian Constitution', (2014) 48 (2) *International Lawyer* 127-151.

Human Rights Watch 'Egypt: Constitutional Amendments Entrench Repression' 20 April 2019, <https://www.hrw.org/news/2019/04/20/egypt-constitutional-amendments-entrench-repression> Date of Access 29.10.2021.

Johnson D E. W., 'Beyond Constituent Assemblies and Referenda: Assessing the Legitimacy of the Arab Spring Constitutions in Egypt and Tunisia' (2015) 50 *Wake Forest Law Review* 1007-1056.

Karčić H, 'Shariah after the Arab Spring?' (2014) 40 (4-5) *Philosophy and Social Criticism* 407-419.

Katbeh A, 'The Civil State (Dawla Madaniya) – A New Political Term?' (*IFAIR*, 24 February 2014) <https://ifair.eu/2014/02/24/the-civil-state-dawla-madaniya-a-new-political-term/> Date of Access 08.09.2022.

Lavi L., 'Egypt's Draft Constitution 2014: Focus On De-Islamization, Expansion Of Military Power' (*The Middle East Media Research Institute*, 10 January 2014) <https://www.memri.org/reports/egypts-draft-constitution-2014-focus-de-islamization-expansion-military-power> Date of Access 13.09.2022.

Lavie L ‘The Constitutionalization of the Civil State: The Self-Definition of Egypt, Tunisia and Yemen Following the Arab Uprisings’ (2021) 12 (4) Religions 1-18.

Lombardi C B. ‘Designing Islamic Constitutions: Past Trends and Options for a Democratic Future’ (2013) 11 (3) International Journal of Constitutional Law 615-645.

Lombardi C and Brown N J., ‘Islam in Egypt’s New Constitution’ (*Foreign Policy*, 13 December 2012) <https://foreignpolicy.com/2012/12/13/islam-in-egypt-new-constitution/> Date of Access 01.09.2022.

Meyer-Resende M, ‘Egypt: In-Depth Analysis of the Main Elements of the New Constitution’ (*Directorate-General For External Policies of The Union*, 2014) [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/433846/EXPO-A-FET_NT\(2014\)433846_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/433846/EXPO-A-FET_NT(2014)433846_EN.pdf) Date of Access 18.10.2022.

Ninet Antoni A and Mark T, *The Arab Spring: An Essay on Revolution and Constitutionalism* (Edward Elgar Publishing 2015).

Özbudun E, ‘Introduction: Transition Theory and the Arab Spring’ in Ergun Özbudun (ed), *Regime Changes and Transitions in Arab Spring Countries* (Küre Yayınları 2014).

Parolin Gianluca P, ‘Drifting Power Relations in the Egyptian Constitution: The 2019 Amendments’ (2020) 44 (3) DPCE Online 3175-3190.

Porras-Gómez A-M, ‘Limitation Clauses and Constitutional Transformation: The Case of the New Arab Constitutions’ (2021) 18 (1) Muslim World Journal of Human Rights 167-191.

Porras-Gómez A-M, ‘The New Arab Bills of Rights: a Study on the Constitutions of Egypt, Morocco and Tunisia’ (2020) 9 (1) Global Journal of Comparative Law 49-86.

Salim A, ‘The Constitutionalism of Sharia in Muslim Societies: Comparing Indonesia, Tunisia and Egypt’ in Adam Possamai, James T. Richardson and Bryan S. Turner, *The Sociology of Shari’a: Case Studies from Around the World* (Springer 2015).

Saral M, ‘Transitional Process and Human Rights Developments in the MENA Region: The Cases of Egypt and Tunisia’ (2021) 20 (2) Gaziantep University Journal of Social Sciences 777-789.

Sartori G, (çev. Ergun Özbudun), *Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği* (Yetkin Yayınları, 1997).

Scott R M., *Recasting The Law: Religion and the Nation State in Egyptian Constitution Making* (Cornell University Press 2021)

Sultany N, *Law and Revolution* (Oxford university Press 2017).

Szmlolka I, 'Exclusionary and Non-Consensual Transitions versus Inclusive and Consensual Democratizations: The Cases of Egypt and Tunisia' (2015) 37 (1) Arab Studies Quarterly 73-95.

Şankıtı M M (çev. Muhammet Çelik), *İslam Medeniyetinde Anayasa Kriz: Büyük Fitneden Arap Baharına* (Mana Yayınları, 2020).

Tahrir Institute for Middle East Policy 'TIMEP Brief: Egypt's 2019 Constitutional Referendum' 30 April 2019, <https://timep.org/reports-briefings/egypts-2019-constitutional-referendum/> Date of Access 14.06.2022.

Tekin A and Temel Ö, 'Political And Constitutional Developments in Tunisia And Egypt in the aftermath of the Arab Spring' 2019 10 (19) Law and Justice Review 193-239.

Tögel A, *Anayasa Hukuku Açısından Çok Hukuklu Sistem* (Adalet Yayınevi 2016).

Uran Murphy P, *Yasama İşlevinin Yerine Getirilmesinde Çift Meclis Sistemi ve Türk Siyasal Tarihindeki Yeri* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2008).

Vikør Knut S., 'Islamic Law in the Modern World: States, Laws, and Constitutions', in Léon Buskens and Annemarie van Sandwijk (eds.) *Islamic Studies in the Twenty-first Century: Transformations and Continuities* (Amsterdam University Press 2016).

Yazıcı S, *Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Sistemleri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme* (3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2013).

